

הקבוצות הלאומיות השונות במחנות ומעמד האסירים בעלי

התפקידים

ישראל גוטמן

א. לאופיים של מחנות-הריכוז הנאציים

למחנות-ריכוז והשמדה נועד תפקיד מיוחד בקורות הרייך השלישי ובמימושם של הרעיונות הגזעניים. יותר מכל תופעה אחרת בתקופה הנאצית חשפו מחנות-הריכוז וההשמדה את המהות הניהיליסטית וההרסנית של המשטר הנאציאנאל-סוציאליסטי ומטרותיו.

אויגן קוגון, בספרו המקיף על מחנות-הריכוז, הנושא את השם "ממלכת הס"ס", גורס כי מחנות אלה היו "הביטוי החזק ביותר לשיטה, שמילאה והקיפה את כל תחומי חיי הפרט והציבור".¹ וחנה ארנדט, שלא הייתה כמו קוגון אסירת המחנות אך גילתה בהם עניין תוך עיסוקה העיוני באופיים של המשטרים הטוטליטאריים, טוענת כי מחנות-הריכוז וההשמדה שימשו למנגנון השלטון מעבדה, בה ניסו לבדוק אם אמנם מתאמתת ההנחה הבסיסית של המבנים הטוטליטאריים, לפיה ניתן להכניע בני-אנוש באורח מוחלט.² ואילו הפסיכולוג ברונו בטלהיים, שהיה זמן-מה כלא במחנות-ריכוז נאציים, גורס כי "בו-בזמן שרשויות הס"ס נהגו כאילו גרמניה כולה היא מדינתם, הם יסדו גם מדינה שהייתה ברשותם בלבד, מדינה זעירה ניסויית ופרטית משלהם- מחנות-הריכוז".³ הסופר הפולני הצעיר והרגיש תאדיאוש בורובסקי, שהתנסה באימי אושוויץ והסיט לא מש מפשו עד קצו, ראה בכל אחד מאסירי המחנות, ויתר-על-כן בכל אדם שחי בעידן מחנות-הריכוז, יצור נגוע בטומאה.⁴ כל תופעת המחנות הצטיירה בעיניו כיסודות ל"ציביליזציה מבעיתה חדשה".

¹ Eugen Kogon, *Der Ss-Staat- Das System Der Deutschen Konzentraitons Lager*, FRANKFURT a.M., 1946, p. 34

² Hannah Arendt, *The Origins Of Totalitarianism*, Cleveland – New York, 1966, pp.437-438
³ Brunu Bettelheim, "The Concentration Camps As A Class State," *Modern Review*, 1947, p. 628

⁴ תאדיאוש בורובסקי, סופר, משורר ופובליציסט פולני, היה אסיר אושוויץ ומחנות ריכוז אחרים. מיד לאחר שיחרורו החל בכתיבת סיפורים על הווי המחנות וחברת האסירים בהם. בסיפוריו באה לביטוי הגישה החושפנית והכנה ללא פשרות של הסופר. בורובסקי אמר כי רצונו למסור "לאנשים החיים עדות ולהגן על המתים". המחנה בלשונו הוא "שדה קרב שבלע את הדם הרב ביותר במלחמה הזאת." בורובסקי שב לאחר המלחמה לפולין ושירת את המשטר בעטו מתוך אמונה לוחטת בפולין החדשה. אך המציאות הפריכה את תמונת העולם של הסופר הרגיש והמצפוני והוא שלח יד בנפשו בהיותו בן 29 שנים. ראה ספריו:

Pozegnanie z maria, opowiadania, warsaw, 1948:

Opowiadanie W Dwudziestu Obrazach, Warsaw, 1948–*Kamienny Swiat*
מסיפוריו: ראה *This Way For The Gas, Ladies And Gentlemen*, New York, 1967

אין בידינו חומר המוכיח כי מחנות-הריכוז נוצרו אמנם והתקיימו כאמצעי במזימה ניסויית שנועדה למדוד ולבדוק את התוצאות אליהן ניתן להגיע בהפעלת שיטת דיכוי נעדרת ריסון נגד חברת בני-אדם. ברור הוא שמחנות-הריכוז הנאציים הופעלו כמכשיר יעיל בידי המשטר, המכוון תחילה נגד קבוצות אוכלוסין ברייך, ומאוחר יותר כשיטה של ניצול בעבודה מפרכת וחיסול פיסי של קבוצות אתניות וחטיבות גזעיות מתוך חישובים פוליטיים ואידיאולוגיים. עם זה, יש יסוד איתן להנחה, שבמדינה נאציאנאל-סוציאליסטית שדגלה באידיאולוגיה מונוליתית, אך ידעה התרוצצות והתמודדות של אישים בצמרת מוסדות מפלגתיים וממלכתיים על מוקדי כוח וסמכות, השתדלו הימלר ומקורביו לעשות את מחנות-הריכוז למקור שררה ועוצמה עצמאי של הס"ס. הימלר חתר ללא ליאות לעקירת הנורמות החוקיות מן הרייך השלישי והחלפתם בצו המנהיג ולמיצוי הקיצוני ביותר של הציוויים האידיאולוגיים-הגזעניים. ואם לא עלה בידו לבער לחלוטין את החוק מרשויות המדינה, הרי הצליח במסגרת המחנות לבצר מובלעת שהופקעה כליל מן החוק והכניסה אליה נחסמה בפני גורם כלשהו המייצג רשות ליגאליסטית⁵. בדיעבד, ניתן גם להשקיף על מחנות-הריכוז הנאציים כעל שיעור מאלף ממנו ניתן ללמוד על הקורה לבני-אדם שהופקרו והוסגרו בידי חבורת אנשים שאולפו לתפקידיהם והמודרכים על-ידי התורה הגזענית, הרשאים לעולל לאסירים ככל העולה על רוחם.

קיימת קורלציה, עליה הצביעו לא פעם, בין שלבי ההתפתחות והדינאמיקה הפוליטית והאידיאולוגית של הרייך השלישי הנאצי מזה, וקורות ואופי מחנות-הריכוז ברחבי המדינה ובארצות הכיבוש מזה. במחקר שהופיע לא מכבר מבחין פאלק פינגל בשלושה שלבים כרונולוגיים בתולדות מחנות-הריכוז הנאציים, והמאופיינים על-ידי סימני היכר הבאים: (א) שלב הדיכוי הפוליטי, שבו נכלאו במחנות בעיקר מתנגדים פוליטיים ממפלגות השמאל; (ב) שלב ההכנה לקראת המלחמה, שראשיתו בימי הפעלת תכנית ארבע השנים והחתימה למשק אוטארכי. בשלב זה נשלחו למחנות אסירים פליליים מועדים רבים שכוננו על-ידי המשטר "יסודות א-סוציאליים", מתוך כוונה להעסיקם בעבודות המשתלבות בתכניות ארוכות הטווח של קברניטי המדינה; (ג) שלב שתחילתו בשנת 1942- היינו בתקופה בה התנפץ הסיכוי לסיום המהיר של המלחמה במזרח, והמחסור הגובר בכוח עבודה וכלי-נשק אילץ את גורמי השלטון השונים לרתום את מאגר העבודה המצוי במחנות למאמץ למען המלחמה ואף לחתור להגדלת מספר האסירים במחנות⁶.

כפי שמשמע מהנחותיו של פינגל ושיטת הפריודיזאציה שלו, בשלבים מוקדמים נועדו המחנות למלא תפקיד בהשתלטות פוליטית של המפלגה והמשטר ואילו מאוחר יותר הם

⁵ על בעיות משמעות החוק בגרמניה הנאצית ראה: Ernst Fraenkel, *The Dual State - A Contribution To The Theory Of Dictatorship*, New York - London - Toronto, 1940
⁶ Falk Pingel, *Haftlinge Unter Ss-Herrschaft - Widerstand, Selbstbehauptung Und Vernichtung* Im konzentrationslager, Hamburg, 1978; וראה גם מאמרו של פינגל בספר כינוס זה.

מילאו, במידה רבה, תפקיד פונקציונאלי בהעסקה וניצול מרחיק-לכת של כוח עבודה בתקופת ההכנות למלחמה ובשנות המלחמה עצמן.

אולם העיקר באופיים ובמהותם של מחנות-הריכוז אינו מתמצה בטרור פוליטי לטווח קצר ובניצולם למטרות כלכליות. שכן, המחנות היו בעיקרם מכשיר קיצוני בידי המפלגה והס"ס, שהופעל לביצוע משימות רדיקאליות שהוכתבו על-ידי המשטר והאידיאולוגיה, הנאציונאל-סוציאליסטית. מכת הטרור התמקדה בכל שלב נגד חטיבת אנשים מסוימת, אך המניעים לא היו אינטרס פוליטי קונקרטי של המדינה וודאי לא ניצול אפקטיבי של כוח עבודה, אלא הנחתת מהלומה על שכבות מסוימות באוכלוסייה שנחשבו לעוינות או פוגעות במשטר. קיום המחנות היווה גורם המפחיד ומרתיע מתנגדים פוטנציאליים. ולבסוף, בזמן המלחמה נהפכו המחנות למקום איסוף, בידוד וחיסול פיסית של קבוצות מוגדרות באוכלוסיית העמים הכבושים, ולמרכזי הרצח הטוטאלי של העם היהודי.

אם אמנם יש מקום לפריודיזאציה, מן הדין בראש ובראשונה להבחין בין שני שלבים עיקריים: השלב שבו כונו המחנות לצורכי פנים- לעשיית חשבונות עם מתנגדי המשטר; והשלב השני, מפרוץ המלחמה ואילך שבו חלה התפתחות בהפעלת מחנות-הריכוז והפיכתם, בעיקר, לאמצעי דיכוי בארצות הכיבוש, מקום דיכוי והרג של קבוצות עוינות ובלתי-רצויות ורצח טוטאלי מטעמים גזעיים.⁷

בשנת 1936 היו כלואים במחנות-הריכוז בממוצע 7,500 איש. אחרי התקופה של סילוק הכוחות הפוליטיים העוינים, ההתבססות וה"האחדה" (ה-Gleichschaltung), החלו אישים מסוימים ברייך השלישי לטעון כי הגיע הזמן לבטל את המחנות ששימשו כאמצעי חולף בימי חירום. בעימות בין הימלר ובין התובעים את חיסולם של מחנות-הריכוז, הכריע היטלר לצדו של הימלר, וציווה על המשך קיומם.⁸ גם נאצים קנאים שהועסקו במערכת מחנות-הריכוז, כמו רודולף הס, לימים מפקד מחנה-הריכוז וההשמדה אושוויץ, הודו כי האסירים הפוליטיים שהוחזקו בשנים המוקדמות במחנות-הריכוז לא יכלו להיחשב לאויבים ומזיקים לרייך. הס, ששירת באותו הזמן כאיש ס"ס בדאכאו, קבע ברשימותיו, שנכתבו בשבתו בבית-הכלא אחרי המלחמה, כי: "לפי מיטב דעתי אפשר היה, בשקט, לשחרר ב-1935/36- שלושה רבעים מכל האסירים הפוליטיים שבדאכאו, מבלי שהרייך השלישי יינזק במשהו".⁹

⁷ ההיסטוריון הגרמני הבולט קארל דיטרריך בראר קובע כי: "מאז 1939 השתנו הן המבנה והן התפקידים של מחנות הריכוז. לצד האסירים הגרמנים התווספו יותר ויותר אסירים בעלי לאומיות זרה; מספר המחנות ומספר האסירים עלו ביחוד מאז 1941. בעת ובעונה אחת בנוסף למחנות מעצר ומחנות עבודה הוקמו והופעלו מחנות ריכוז כמחנות השמדה... מחנות הריכוז נהפכו אפוא למקומות להשמדה פיסית, ואילו הס"ס היה בכך גם השופט וגם המוציא לפועל." ראה: *Struktur, Folgen Des Nationalsozialismus*, Cologne, 1969, pp.452-453

⁸ ראה: Martin Broszat, "Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933- 1945", Hans Buchheim et al., *anatomie des SS- Staates*, vol. li, olten& freiburg, 1965, pp. 46- 49

פינגל(לעיל הערה 6), עמ' 64;

⁹ הקומדאנט מאושוויץ מעיד – רשימותיו של רודולף פרדינאנד האס, בעריכת צבי שגר, בית לוחמי הגטאות, תשל"ח, עמ' 71 (להלן – הקומדאנט מאושוויץ).

כאשר בוחנים את גורם העבודה ומשקלו ביחס לאסירים במחנות-הריכוז, אין להתעלם מהעובדה שמאז 1942 החלה להסתמן מגמה להפיק תועלת מעבודת האסירים ולנצלם כראוי לצורכי המלחמה של גרמניה הנאצית. מגמה זו, שהופעלה על-ידי הגורמים האחראים לכוחות העבודה והחימוש ברייך, נתמכה גם על-ידי "המשרד הראשי של הס"ס למשק ומנהל" (ה-WVHA). אך בו-בזמן המשיכה להשפיע גם המגמה האידיאולוגית שנחשבה למגמה בסיסית בעיני הס"ס, והדריכה את פעולתה של יחידת "גולגולת המת" של הס"ס (SS- Totenkopfverbände) שהופקדה על רשת מחנות-הריכוז. העבודה הייתה כרוכה גם בדיכוי והשפלה, אם כי במחנות מסוימים וכלפי קבוצות עובדים במפעלים תעשייתיים, בייחוד במפעלים לייצור נשק ומכרות, נודע בשלבים המאוחרים של המלחמה משקל לגורם התפוקה, והאסירים שעבדו במפעלים אלה זכו להקלות בתנאי המחנה.

גם באשר לשנים שקדמו למלחמת-העולם השנייה, התקופה בה רתמו את האסירים לייצור חומרי בניין לפרוייקטים גדולים של בנייה ולהכנות לקראת המלחמה, גורס בראכר כי האסירים הועסקו ב"עבודת-עבדים למען בניית הפירמידות של היטלר"¹⁰ (Sklavenarbeit für Hitlers Pyramidenkomplex). כדי להיווכח שהדאגה והעניין בניצול רצינונאלי של עבודת אסירים לא היו בדרך כלל הגורם הדומיננטי בקביעת המדיניות כלפי האסירים במחנות-הריכוז, ובייחוד כלפי היהודים, יש לפנות לשנות המלחמה ולבחון את גורלם של היהודים שהובאו למחנות בזמן זה.

ברור כי עצם השיטה של ארגון העבודה במחנות-הריכוז, והייצור על-ידי העסקת אסירים במפעלים פרטיים ואלה שהיו בבעלות הבלעדית או בשותפות עם הס"ס, הייתה בדרך כלל בלתי יעילה מבחינה כלכלית ולהפך לא היו מחנות-הריכוז בשום פנים ואופן מכשיר יעיל לניצול עבודת אנשים. אך עבודת האסירים הייתה עבודת חינוך והס"ס הפיק ממנה יתרונות כלכליים לעצמו. יש מקום להניח, כי את הפניית המוני האסירים למחנות-הריכוז, למרות חוסר האפקטיביות שבדבר, ניתן לזקוף על חשבון ריב הסמכויות וההתרוצצות בקרב צמרת השלטון. אין ספק בדבר כי יכולתם של הימלר ועוזריו להקים ממלכה תעשייתית אדירה, שערכה הכלכלי היה מוטל בספק, והיא נתקיימה והתרחבה על-אף הביקורת שהוטחה כלפיה ועל-אף כישלונות גלויים¹¹, נבעה מכך שהמחנות היו בראש וראשונה כלי להוצאה-לפועל של מטרות פוליטיות ואידיאולוגיות. כתוצאה מכך הייתה לעבודת האסירים בתמונה הכוללת של המחנות רק משמעות משנית וקוניוקטוראלית.

ובאשר ליהודים, בשלב ה"פתרון הסופי" המגמה ברורה לחלוטין: בקיץ 1944, הזמן בו נקלעו המשטר הנאצי והחזית הצבאית הגרמנית למשבר חמור ביותר, הובאו לאושוויץ

¹⁰ בראכר (לעיל, הערה 7), עמ' 393.

¹¹ על הכישלון הכלכלי של התעשייה במחנות הריכוז ראה, בין היתר, פינגל (לעיל, הערה 6) עמ' 127-128; ברושאט (לעיל, הערה 8), עמ' 143-144.

למעלה מ-420,000 יהודים מהונגריה, שעד אז חיו בתנאים רגילים יחסית. רק אחוז מקרי וקטן מבין הבאים הוצא וכוון לעבודה במחנות, ואילו כל השאר, ובכללם ילדים, חולים, גברים ונשים מעל גיל 50, אך גם עשרות אלפי אנשים כשירים לעבודה ובעלי-מקצוע נשלחו אל תאי-הגז.¹² באותם מקרים בהם כוונו יהודים מסוימים לעבודה הורה הימלר, כי סוגים מוגדרים של יהודים יש להוציא מתוך ההמון המיועד להשמדה כדי לנצלם, בתור פועלים מקצועיים, במפעלי החימוש. הוא ציין גם כי על היהודים האלה נגזר "להיעלם ביום מן הימים לפי רצונו של הפיהרר"¹³.

אינדיקטור חשוב אחר המצביע על השוני המהותי בין מחנות-הריכוז עד המלחמה לבין התקופה שמאז פרוץ המלחמה, הוא בהרחבת המחנות, גידול מספרם ומספר האסירים בהם. לאחר השלב הראשון בתולדות המחנות בפיקוחם של הס"א, עברו מחנות-הריכוז לידי הס"ס. בשנים הראשונות הייתה אוכלוסיית האסירים מורכבת בעיקרה מאסירים פוליטיים וביניהם מעט יהודים שנעצרו אף הם על רקע פוליטי. בשנים 1934-1937 נע המספר הממוצע של האסירים הפוליטיים בין 5,000 ל-8,000, ואילו בשנים האחרונות שקדמו למלחמה התרבו במחנות סוגי האסירים הפליליים וקאטאגוריות של אנשים שכונו "יסודות א-סוציאליים" ובהם סרבני עבודה, הומוסקסואלים ופרוצות, וכן כיתות שונות כמו עדי-יהוה - שנחשבו בעיני הנאצים לעבריינים ללא תקנה. כמו-כן נכלאו במחנות בשנים האחרונות אנשים שנתפסו במבצעים מיוחדים כמו, 30,000 היהודים בקירוב שנכלאו במחנות-הריכוז בעקבות ההתנקשות בפום ראט ו"ליל הבדולח", בנובמבר 1938. באופן כללי הייתה התחלופה במחנות רבה ואסירים רבים שוחררו אחרי שלב ה"חינוך מחדש" ואז הרה "מתאימה", כי אל להם לגלות בחוץ את הנעשה בתוך המחנות. המשוחרר היה חייב להיזהר

¹² בלוח ארועי אושוויץ, שנרשם בידי אנשי מחתרת מקרב האסירים, נאמר בנוגע למשלוחים של יהודים מהונגריה: "מטראנספורט רסה"א מהונגריה ב-17 במאי 1944 כונו, לאחר סלקציה, למחנה 19 יהודים כאסירים (סימון A-1419 -A-1437). יתרם נרצחו בתאי הגז. "ובהמשך": "מטראנספורט רסה"א מהונגריה הועברו למחנה ב-19 במאי, לאחר סלקציה, שבעה יהודים כאסירים (סימון A-1438 -A-1444) יתרם נרצחו בתאי הגז. "ושב" מטראנספורט רסה"א מהונגריה הועברו למחנה ב-20 במאי 1944, לאחר סלקציה 34 יהודים כאסירים (A-2507 -A-2540) וכן 58 יהודיות (A-5079 -A-5136) - כל השאר נרצחו בתאי הגז. "מטראנספורט רסה"א מהונגריה הועברו למחנה ב-21 במאי 1944, לאחר סלקציה, בתור אסירים חמישה יהודים (A-2241 -A-2245) וכן שש יהודיות (A-5137 -A-5142) - כל השאר נרצחו בתאי הגז" בנוגע לטראנספורט נוסף באותו יום (21 במאי) צוין שארבעה יהודים הוכנסו למחנה ומשלוח נוסף שהגיע באותו יום עצמו הוכנסו שלושה יהודים למחנה. ב-24 במאי 1944 מציינים אנשי המחתרת שמספר היהודים מהונגריה שנרצחו באושוויץ עבר כבר את ה-100,000. ראה: Danuta Czech, "Kalendarium Der Konzentrationslager Auschwitz Birkenau," Hefte Von Auschwitz, Vol VII, 1964 pp. 95-96 גורלם של יהודים מארצות אחרות היה דומה. כך, למשל, בדקה ביסודיות החוקרת הפולנית, דנוטה צ'ך (המצוטטת לעיל), את החומר התייעודי המצוי על משלוחי יהודי יוון שהגיעו לאושוויץ. על פי בדיקתה עולה כי בתקופה מ-20 במארס 1943 עד 16 באוגוסט 1944 הגיעו לאושוויץ 54,533 יהודים מיוון. מתוכם הוכנסו למחנה 8,025 גברים ו-4,732 נשים, ביחד 12,757. כלומר, 23% מכלל הנשלחים. ברור לחלוטין כי אחוז זה לא כלל את כל הכשירים לעבודה שהגיעו במשלוחים אלה. ראה: דנוטה צ'ך, "השמדת יהודי יוון באושוויץ", דפים לחקר השואה והמרד, סדרה שניה, מאסף ב, בית לוחמי הגטאות, תשל"ג עמ' 191.

ואילו ג'ורג' וללרס, שערך חישובים לגבי יהודי צרפת, מצא כי מבין 61,098 יהודים מצרפת שהגיעו לאושוויץ מ-29 ביולי 1942 ועד 11 באוגוסט 1944 נשלחו 47,976 (78.5%) הישר אל תאי הגז. ראה על כך ב: Hermann Langbein, *Menschen In Auschwitz* Vienna, 1972, p. 78

¹³ ראה בעניין זה הוראה של הימלר מ-9 באוקטובר 1942, מסמכי נירנברג NO-1611.

היטב בהתנהגותו כדי לא לשוב אל מאחורי גדרות-התיל. יהודים שנאסרו בנובמבר 1938, שוחררו, אם הוכיחו כי בידיהם ניירות מתאימים המורים כי הם עומדים לעזוב את גרמניה. על סף המלחמה מנתה אוכלוסיית המחנות כ- 25,000 אסירים בסך-הכל, ואילו בשנת 1944 היו כלואים במחנות ברייך ובארצות הכיבוש 525,000 אסירים, ומהם כמעט שליש נשים. גם המספר הזה לא היה עדיין נקודת השיא- בינואר 1945 הגיע מניין הכלואים במחנות למעלה מ- 700,000.¹⁴

ההבדל הבולט בין אופיים של המחנות והמתחולל בהם לפני המלחמה לבין תקופת המלחמה בא לידי ביטוי מוחשי בנתוני התמותה והרצח. בשנים הראשונות מונים את מספר המומתים במחנות בעשרות ועדיין נודעת משמעות-מה לחיי אדם. אולם במרוצת המלחמה השתנתה התמונה בצורה קיצונית. השינוי הדראסטי לא היה בשום אופן אך ורק פועל יוצא מן הצפיפות האיומה, מתנאי הסניטאציה החמורים ומהזנחת החולים והחלשים, אלא נבע ממדיניות מכוונת של אלימות וזלזול בחיי אדם, וסילוק קבוצות אסירים מסוימות ואחוזים מבין הבאים-בקרוב, בדרכי עינויים ואמצעי המתה מחושבים. אסירים פולנים שהגיעו בשנה הראשונה לאושוויץ, והתמזל מזלם להישאר בחיים, מספרים על נאומים והוראות של אנשי הס"ס לפיהם הוקצו לקטגוריות מסוימות של אסירים חודשים של חיים ולאחרות שבועות בלבד.¹⁵ ידועות פלוגות-עבודה, ובעיקר פלוגות העונשין, ששבו מדי יום עם חברים שנרצחו או שהתמוטטו במהלך העבודה, והיה עליהן להביא את הגופות, כי המספר הכולל של אסירים חיים או מתים המתייצבים למיפקד היה חייב להתאים לחשבון¹⁶. קורבנות אין-ספור בלעו המדרגות הידועות לשמחה שהוליכו למחצבה במאוטהאוזן¹⁷.

בשנת 1941 סיווג היידריך את מחנות-הריכוז לשלוש קבוצות בהתאם למשטר הנהוג בהם והיעד של המחנות. מחנות דאכאו וזאכסנהאוזן הוגדרו בדירוג זה כמתונים יחסית, בירקנאו ובוכנוואלד נכללו בסוג השני, ואילו מאוטהאוזן צוין בסוג השלישי, כמקום אליו נשלחים חסרי-תקנה ומיועדים לחיסול פיס¹⁸. אולם, מתקבל הרושם שסיווג זה משקף מדיניות שהייתה נקוטה בעיקרה כלפי אסירים גרמנים, ולמעשה השתוו במידה רבה, במשך הזמן, המצב והמשטר ששררו במחנות הישנים ברייך. מאוטהאוזן הממוקם ליד לינץ באוסטריה עלית, הצטיין בחומרתו במשך מרבית הזמן ואילו המחנות בתחומי המזרח- מכלול המחנות של

¹⁴ על מספרי האסירים במחנות השונים ראה: פינגל (לעיל, הערה 6) עמ' 129-130; ברושט (לעיל, הערה 8) עמ' 160.

¹⁵ ראה, בין היתר, ישראל גוטמן, *אנשים ואפר – ספר אושביץ – בירקנאו*, מרחביה 1957 עמ' 37; Jozef Garlinski, *Fighting Auschwitz - The Resistance Movement In The Concentration Camp*, London, 1975, P.24

¹⁶ פלוגות העונשין היו יחידות מיוחדות שבהן היה היחס אל האסירים ותנאי עבודתם קשים במיוחד. בתקופה הראשונה לקיום אושוויץ, וגם בכמה מחנות נוספים, נשלחו כל האסירים היהודים לפלוגות- העונשין.

¹⁷ על מחנה מאוטהאוזן ראה: Hans Marsalek, *Die Geschichte Des Konzentrationslagers Mauthausen, Vienna, 1974* ועל גורל היהודים במחנה זה ראה מאמרו של בנימין אקשטיין בספר כינוס

זה.
¹⁸ על סיווג המחנות לדרגות השונות ראה: מסמכי נירנברג, PS - 1063(a).

אשוויץ (פרט לאשוויץ | ומחנות-בת מסוימים), מאידאנק ושטוטהוף הפכו להיות בפועל מחנות להשמדה הדרגתית.

לקבוצות אתניות שונות נועד, בהתאם לתורת הגזע, גורל שונה. כך, הופלו בדרך-כלל לרעה, לאחר היהודים שהיו בכל התקופות ובכל השלבים הקטגוריה המושפלת והנפגעת ביותר בקרב האסירים, אסירים פולניים ורוסים שנקלעו למחנות. מספרי הקורבנות ואחוזיהם במחנות השונים מלמדים על המגמות האמורות: בבוכנוואלד מ-239,000 אנשים שעברו את המחנה מצאו בו את מותם 33,000 היינו- 15% קורבנות; במאוטהאוזן נרצחו ומתו 82,000 מתוך 205,000, משמע 40%; בשטוטהוף 32,000 קורבנות מתוך 110,000, היינו- 29%; ואילו באשוויץ, שנועד בראשיתו בעיקר לפולנים אך בשלבים מאוחרים יותר ריכז בתוכו רוב גדול של יהודים, מתו, ועל-פי-רוב נרצחו, 261,000 איש מתוך 405,000, היינו כ- 65%, ומספר זה כולל רק את אלה שהוכנסו למחנה וקיבלו מספרים ולא את אלה שנרצחו מיד עם הגיעם לבירקנאו¹⁹.

כבר מוקדם למדי בשנת 1934, גיבש המפקח הראשון של מחנות-הריכוז, גרופנפיהרר ס"ס תיאודור אייקה, את סדרי הנוהל והמשמעת שחייבו את אנשי הס"ס ששירתו בתפקידי שמירה וניהול המחנות (לשם כך הורכבה כאמור יחידת "גולגולת-המת" של הס"ס), וכך נקבעו סדרי משמעת, עונשים, סימונים וחובות שחלו על האסירים. ההנחה כי "מודל דאכאו" של אייקה הונהג בכל המחנות ועם שינויים קטנים התקיים במשך כל זמן קיומם של המחנות הנאציים. אולם אחידות זאת, שיצרה נהלים זהים וצורה אחידה לכל מחנות-הריכוז, מטעה במידה רבה, כי באופן מהותי היה קיים הבדל ניכר בגורל האסיר ומצבו בתקופות השונות ובמחנות השונים, וגורל זה היה מותנה במידה מכרעת במוצאו הגזעי והאתני של האסיר.

ב. ההלם הראשון של האסירים עם כניסתם למחנה ומשמעותו השאלה המטרידה הניצבת בפני מי שבא לבחון את תופעת מחנות-הריכוז היא: כיצד עלה בידי השלטון הנאצי ובידי קלגסי הס"ס להכניע מליון ומחצית המיליון בני-אדם, לאלצם לציית ולעבוד חדשים ושנים בתנאי דיכוי קיצוני וסחיטת כוחות ובריאות, כאשר המוות עוקר בצורה זו או אחרת כחמישים אחוז מתוכם, וחייהם של כל השאר מדודים ותלויים מנגד²⁰.

¹⁹ לנתונים משוערים ובדוקים על מספרי הקורבנות במחנות ראה: פינגל (לעיל, הערה 6) עמ' 230; מארשאלק (לעיל, הערה 17) , עמ' 92 ואילך; לאנגביין (לעיל, הערה 12) עמ' 70. הנתונים המשוערים על שטוטהוף לקוחים מתוך כתב- יד של פרופ' לני יחיל הנמצא בשלבי הכנה שהועמד לרשותי באדיבותה. על ההבדל במשטר ובתמותה בין המחנות השונים מצביעה ההשוואה שערך הרמאן לאנגביין, שהיה אסיר במחנה דאכאו וב- 1942 הועבר למחנה אשוויץ. הוא כתב: " בתור לבלר (Schreiber) בבתי החולים כאן ושם קיבלתי שיעור מרשים: בדאכאו דיברנו על יום רע כאשר היה צורך להודיע על עשרה או יותר מתים ביום. באשוויץ כתבנו בשבע מכוונות כתיבה במשמרות יום ולילה רק רשימות מתים." לאנגביין, עמ' 84.

²⁰ אין בידינו מספרים מוסמכים על המספר הכולל של קורבנות מחנות הריכוז. עד כה הגיעו למספר 450,000 מקרי מוות מתועדים (מספרים אלה אינם כוללים את אלה שנרצחו מיד עם בואם למחנות, אלא רק את אלה שהוכנסו למחנות, נרשמו בהם וקיבלו מספרים). כמו- כן לא ידוע המספר הכולל של האסירים במחנות. קוגון מעריך כי למחנות הגיעו 1,600,000 אסירים ומהם מתו במחנות 1,200,000, היינו שלושה- רבעים מכלל

נראה כי אין אפשרות להסביר או להבהיר עובדה זו. הדברים שהביעו הוגי דעות כמו דוד יום, שטען כי "שום דבר אינו מתקבל מפתיע יותר אצל אנשים הבוחנים ענייני בני-אדם בראייה פילוסופית, מן הקלות בה נשלטים הרבים על-ידי המועטים וכן קבלת מרות ברורה על-פיה מכפיפים אנשים את דעותיהם ורגשותיהם לאלה של אדוניהם"; וכן דברי החכמים שלנו כי "יד עבד ביד רבו", שייכים כולם לעולם מושגים ודימויים אחר, רחוק ושונה לחלוטין מעולם מחנות-הריכוז הנאציים. לא בכדי כונתה אושוויץ על-ידי אחד האסירים "אדמה ללא אלוהים", או "פלאנטה אחרת" (אגב, מושג זה לא הושמע לראשונה בבית-הדין ששפט את אייכמן בירושלים). ספק אם צירוף של עינויים, פחד, רעב, השפלה וסבל המתחדשים מדי יום ביומו נותנים בסיכום תמונה של מחנה-הריכוז. המציאות של מחנה-הריכוז והאווירה שנוצרה בו הן מהות אחרת בלתי אנושית ובלתי מוכרת, כי הרי כל המושגים שאנו משתמשים בהם שאולים מניסיון אישי של טרם-אושוויץ. הפילוסוף הפולני לשק קולאקובסקי העיר באחד מחיבוריו כי אדם בדרכו עלי אדמות השיר מעליו רבות מאורחות ההתנהגות האלמנטריים שיסודם בשימור וכיבוד המין. בדרך כלל בעלי-חיים נרתעים מלהרוג את בני מינם והחולשה של בני מינם הנחשפת לעיניהם מעוררת בהם חמלה ומשקיטה את האכזריות. ואילו האדם, יציר הציביליזציה, השתחרר מן האינסטינקטים הראשוניים האלה. ואין זה מקרי שמוסר האדם, כפי שנתגלם בציוויים דתיים ונתיבות תרבות, בא להחדיר לתודעתנו בראש ובראשונה את העקרונות אותם איבד האדם כנתון טבעי בדרכו הסבוכה מעולם החי לתרבות מפותחת²¹. נראה שבאושוויץ ובמחנות-הריכוז הנאציים שלט אדם שאיבד את שני העולמות: את התגובות האטאוויסטיות הטבועות ואת המוסר והתרבות הנרכשים.

אחרי הכל לא נותרה לנו דרך, אלא לנסות לשחזר את המציאות של מחנות-הריכוז ואת מרקם המשטר, על-פי האלמנטים והביטויים השונים שידועים לנו, בלשון הרגילה ובסיוע הכלים הקונבנציונאליים העומדים לרשותנו.

המטאמורפוזת התחוללה בקרבם של האסיר כבר מיד נוכח המפגש הראשון עם המחנה. במחיי-יד נגזל מן האדם הכל-זהותו, שמו, מעמדו החברתי, מקצועו, הרגליו, משפחתו, ביתו ורכושו. אפילו גופו לא נשאר תמים כי שערות ראשו וגופו נגזזו, עובדה שעוררה תחושה שאין הוא עוד בעלים על הגוף שלו וכי גופו המעורטל נמסר כקניין לאחרים. נוצר אדם חדש, ואולי יותר נכון לומר- יצור אחר. מאדם מן הישוב, הפך האסיר לדמות שנעדר ממנה רצון עצמי, כוח ההחלטה וכושר המעשה. לא עוד אדם, אלא מספר הנזרק ככדור-משחק בשרירות-לב זדונית כיד המקרה. מיומו הראשון במחנה היה האסיר דרוך בכל שעות היממה לפקודה,

המובאים. לדעתו של פינגל, שמביא את הנתונים של קוגון, השערה זו היא מופרזת. לפי סברתו רק כשליש מכלל האסירים שנרשמו מתו או נרצחו במחנות. ראה: פינגל (לעיל, הערה 6) עמ' 230.
²¹לשק קולאקובסקי, נוכחתו של המיתוס, מרחביה-תל-אביב, 1971

לרמז, למהלומה, והגיב באופן רפלקסיבי כמו בעלי-החיים בניסוייו של פאבלוב. היזמה וכוחות הנפש היו מרותקים אך ורק למאבק על הישות הפיזיולוגית, לשמירה על פתיל החיים. עקרונות של כבוד, כללי מוסר וסולידאריות של בני-אדם אין להם מקום בממלכת המחנות. אלה נחשבים לאותות חולשה, זכרונות מביכים ורחוקים מגלגול אחר, שהם כמו סם מרדים הנוטל מהאסיר את אונן וחשקו להמשיך. תאדיאוש בורובסקי אמר כי ברצונו לשמש פה לאלה שנתרו לתמיד במחנות. ואילו ויקטור פראנקל הביע בכתב דברים שהושמעו גם על-ידי אחרים פעמים רבות: "אנחנו שחזרנו משם, בעזרת הרבה מקרים ממוזלים או נסים- אחת היא מה שם נכנה להם- אנחנו היודעים: הטובים שבנו לא חזרו"²². אין אני יודע אם אנשים שנשארו שם היו הטובים או טובים יותר מן הניצולים, ונדמה כי לא בכל העמודים של הספר "האדם מחפש משמעות" נשאר פראנקל עקבי ונאמן לתיזה זו. אך דבר אחד ברור: מרבית הנשארים שם לא אזרו כוח, לא היו מוכנים להסתגל או לא נותרו בהם הרצון והיכולת להיאבק. אנשים שחיו בגטאות ועברו את אימי המחנות יודעים לספר, כי החיים- הנשמה הפועמת בנו או התקווה המפכה - אינם כלים בקלות בתנאי מחסור, מצוקה וסבל. להיפך, נדמה שכאשר ניטלים מאדם כל נכסיו מתחדדים חושי והחיים החשופים יקרים עוד יותר. אך אסירים רבים שנכנעו לייסורי המחנות הם כאלה שהתקווה שוב לא פעמה בליבם. אולי משום כך אפשר לראותם אנושיים יותר מאלה שהסכינו לאושוויץ. ואפשר שרבים מאלה שנשברו, מאגר כוחותיהם, שצריך היה לפרנסם במחנה, דל היה ולא עמד בשעת המבחן הגורלי.

הפאראדוקס הוא שדווקא אנשים אשר באו למחנות ישר מאקלים חיים נורמאלי ומתנאים טובים יותר יחסית גילו בדרך-כלל קושי רב יותר להסתגל ולהשתלב במחנה מאלה שהובאו למחנות מבתי-כלא או מגטאות. אני נזכר בסיפור, המתבסס כנראה על מקרה שאירע: שתי אחיות הגיעו לאושוויץ במשלוח יהודים מהולאנד ושוכנו בצריף במחנה הנשים בבירקנאו. הן היו רצוצות, מורעבות ומושפלות. אחת האחיות שמה לב לכך שאסירות מדרגשים שונים יוצאות וחוזרות עם תפוחי אדמה בחופניהן. היא חמקה החוצה וחזרה עם כמה תפוחי אדמה רקובים. אך האחיות השנייה, הבוגרת, וחברותיה ההולאנדיות, לא היו מוכנות לאכול מן "התפודים הגנובים". באותו לילה, מספרת בעלת הסיפור, עלו שתי האחיות חבוקות על הגדר החשמלית- דרך ההתאבדות במחנות²³. סיפור זה, כך נראה לי, מקפל בתוכו את התגובה, את השיברון, של אנשים שעברו ישירות, ללא תחנות-ביניים, מעולם תקין לאושוויץ. ואילו אלה שנשארו איבדו את צלם האנוש שהיה להם בעבר, אך גם ההווה לא היה ריק מתוכן. הייתה מערכת נורמות שנכפתה על-ידי המציאות, מציאות אותה כינה דוד רוסה

²² ויקטור פרנקל, האדם מחפש משמעות- ממחנות המוות אל האכסיסטנציאליזם, תל- אביב, 1970, עמ' 16.
²³ ראה סיפורה של קריסטינה יוסטה, "מוסקבה- אמסטרדם" גוטמן (לעיל, הערה 15), עמ' 287-292.

"עולם המחנות" ²⁴. (L'univers concentrationnaire) כל אסיר חייב היה ללמוד את כללי הקיום האלה ולנהוג על-פיהם. גם מי שבעצמו לא נהג לפי נורמות אלה חייב היה להכירן, להבין ולהסתגל למציאות שבה שלטו. אינני סבור שהעקירה של האנושי במחנות הייתה מוחלטת. נכון יותר לומר שהאנושי ירד למחתרת. היו במחנות אנשים שהתפרקו מאמונתם הדתית אך היו גם כאלה שהמשיכו להאמין ולקיים מצוות רבות על-אף הכל. האלימות, האכזריות, הלעג לחולשות אדם ונפשו הם הפנים הגלויים. ואילו האנושיות המתחבאת התגלתה בקשרי רעות, בעזרה הדדית, בתפילה חרישית או גלויה, ולבסוף במעשים נדירים אך נועזים של התנגדות מאורגנת במחתרת.

יום אחד בחייו של אסיר, מציאות אותה היטיב לתאר הסופר הרוסי אלכסנדר סולז'ניצין ²⁵, מתפצל לשרשרת ארוכה של צווים וחובות, חלקם כאלה המוכתבים על-ידי שגרת משטר המחנה, וחלקם היורדים במפתיע, כתוצאה מהוראה מלמעלה או כהתפרצות שרירותית של הממונה: חלקם מכוונים ופוגעים בכלל האסירים וחלקם הולמים באסיר יחיד או בקבוצה מסויימת של אסירים. כוחות הגוף והנפש מגוייסיים ללא הרף במאמץ בלתי פוסק כדי לעבור את כל תחנות הייסורים מהם מורכב יום רגיל- קימה עם שחר, סידור הדרגש, מיסדר-בוקר, הדרך לעבודה, שעות עבודה, התור לארוחה, השיבה למחנה, הביקורת בצרף, ומיסדר-ערב - הדומות למכשולים במירוץ בלתי-פוסק. "יחידת-זמן קטנה במחנה", אומר פראנקל, "יום דרך משל - שמלאה עינויים ועייפות שעה-שעה - נראתה כאינסוף" ²⁶. כל סטייה או מעידה של אסיר- הבאה כתוצאה מתקרית בפלוגת-העבודה או בצרף או הנובעת מחולשה אישית או מחלה - פירושה בדרך כלל קץ החיים.

ג. תפקידי הס"ס במחנה והאסירים בעלי תפקידים

שאלה מטרידה אחת כרוכה בעובדה שהס"ס נשאר לכאורה ברקע בלבד, אף כי עינם הפקוחה השגיחה תמיד והחיה הייתה מוכנה לזנק בכל רגע. "כף ידו של הס"ס ככף ידו של אלוהים", אומר רוסה ²⁷, כלומר, מספיקה הרמת יד של איש-ס"ס כדי להניע אלפים, לחרוץ דין חיים ומוות. הס"ס הוא הקובע את המדיניות, הסדרים ושיטות הענישה, אולם בין אנשי הס"ס והאסיר ניצב בתווך בדרך-כלל האסיר-הממונה, שכן הניהול הישיר של הסדרי המחנה ועינויי האסירים היו מסורים בידי האסירים הממונים. האסיר הממונה הוא שכפה את כללי המשמעת, ביצע את העונשים ולעתים הטיל אותם, הריץ את האסירים ותרגל אותם למיסדרים ולכללי התנהגות במסגרת המחנה, השגיח על האסירים בעבודה וכו'.

²⁴ David Rousset, *L'univers Concentrationnaire*, Paris, 1946 (וראה המהדורה באנגלית שעל פיה הובאו ציוני העמודים: *The Other Kingdom*, New York, 1947)

²⁵ אלכסנדר סולז'ניצין, *יום אחד בחיי איוואן דניסוביץ'*, מרחביה, 1963.

²⁶ פראנקל (לעיל, הערה 22) עמ' 91.

²⁷ רוסה (לעיל, הערה 24) עמ' 101.

בשנים הראשונות ניהל את המחנות צוות-ס"ס שמנה כ- 120 אנשים בכל מחנה. ואילו בפרק הזמן האחרון, כאשר אוכלוסיית המחנות הגיעה, כאמור, לכ- 700,000 אסירים, היה מספרם הכולל של אנשי הס"ס המוצבים במחנות כ- 40,000 איש, ומהם הרוב המכריע היו מופקדים על חגורות השמירה מסביב למחנות ושימשו הן כזקיפים על מגדלי-השמירה שהקיפו את המחנות, והן כליווי מזויין לפלוגות-העבודה²⁸. "ארגון הס"ס הוא דבר נפרד מהמחנה", אמר דוד רוסה, "הס"ס הוא שמפקח על הדרכים המובילות לעולם מחנות הריכוז..."²⁹. ההגדרות הפסיכולוגיסטיות של ברונו בטלהיים בנוגע ליחסים בין האסירים והס"ס מעוררות מחלוקות, אך הוא צודק ללא ספק באומרו ש"במציאות, הפעלת ההירארכייה של אסירים הוכיחה, כי קומץ אנשי הס"ס יכול היה לשלוט על עשרות אלפי אסירים עוינים"³⁰. רודולף הס ברשימותיו קובע כי:

אף החזקה במיפקדות [המחנות] לא היה בכוחה למשול ולנהוג באלפי העצירים, אלמלא סייעו בידה ניגודים אלה [בין הקאטגוריות השונות של העצירים]. ככל שגדל הפיצול בין היריבים וגבר המאבק ביניהם, כן הוקל לה לנהל את המחנה. הפרד ומשול! - לא רק בפוליטיקה הגבוהה אלא גם בחייו של מחנה-ריכוז - כלל גדול הוא ואין לזלזל בו.³¹

לפני שנעמוד על הגורמים לניגודים בין חטיבות האסירים והשתקפות ניגודים אלה בחיי כלל האסירים במחנה, נפרט את סוגי התפקידים העיקריים שמילאו האסירים הממונים במבנה הפנימי של המחנה: בראש מנגנון הס"ס בכל מחנה עמד מפקד כללי (Lagerkommandant). המחנה עצמו נוהל על-ידי קצין-ס"ס - "מפקד-האסירים" (Schutzhäftlagerführer) בקיצור - Lagerführer. המפקד הכללי של המחנה היה ממונה הן על בעלי-התפקידים מבין הס"ס במחנה, הן על המדורים השונים, כגון בית-החולים ומחנות-הבת, והן על יחידות הס"ס שהוצבו בשמירה. ואילו למפקד האסירים היה כפוף קצין הרישום (Rapportführer), ובעל תפקיד זה ניצח על מפקדי הצריפים (Blockführer) קבוצה של אנשי ס"ס שבה כל אחד היה אחראי על צריף או מבנה מגורים אחד או יותר של אסירים. ה"בלוקפיהרר" היה התפקיד הנמוך ביותר שבאחריות הס"ס במחנה. על פלוגות עבודה היו מופקדים אנשי-ס"ס שכוננו - Kommandoführe. בנוסף על כך ניצחו אנשי

²⁸ ברושאט (לעיל, הערה 8), עמ' 159.

²⁹ רוסה (לעיל, הערה 24), עמ' 100.

³⁰ Brunu bettelheim, *The Informed Heart- The Human Condition In Modern Mass Society*, London, 1970, p. 164

³¹ הקומנדאנט מאושוויץ (לעיל, הערה 9) עמ' 107.

גסטאפו על המחלקות הפוליטיות (Politische Abteilung) במחנות, ורופאים מבין אנשי הס"ס היו ממונים על בתי-החולים של הסגל ושל האסירים.

אפשר להצביע על מבנה מקביל של ממונים ובעלי תפקידים בקרב האסירים. כמובן, קיום של שתי הירארכיות של בעלי-תפקידים אינה צריכה להטעות. אסיר בעל תפקיד מרכזי במחנה נשאר אך ורק במעמד של אסיר, ובמקרה של כישלון שהתגלה לס"ס, או הסתבכות כלשהי, עלול היה במחיי-יד לאבד את מקומו ולשוב לשורות ההמון האפור של האסירים. המבנה של האסירים הממונים התחלק לשלוש קבוצות עיקריות: בראש המערכת עמד "זקן-המחנה (Lagerälteste) "שקבע לא במעט את האקלים של המשטר הפנימי במחנה. בעל תפקיד מרכזי אחר בין האסירים היה "רשם המחנה (Lagerschreiber), "האחראי על מצבת האסירים במיסדרים ותנועת האסירים אל המחנה וממנו. אסיר בעל תפקיד חשוב נוסף היה הממונה על שירות העבודה (Arbeitsdienst), שבכוחו היה להעביר אסירים ממקום-עבודה אחד למשנהו.

בתוך המחנה היו בעלי-התפקידים הבכירים ביותר "ראשי הצריפים" (Block-älteste), שמשלו על מאות אסירים ביחידות מגורים בעת שהותם במחנה. שני בדרגה בכל צריף היה "רשם הצריף" (Blockschreiber), האחראי על מצבת האנשים בצריף. בנוסף לבעלי-תפקידים אלה היו בכל צריף עוזרים אחדים שהופקדו על חלקי הצריף השונים (ה - Stubendienste), ומתפקידים היה לדאוג לנקיון הצריף, לסידור הדרגשים, לחלוקת המזון, למשמעת וכו'.

הקבוצה השנייה הייתה מורכבת מבעלי-תפקידים האחראים על פלוגות-עבודה. אלה היו נוטלים את שירות העובדים לאחר מיסדר הבוקר, מוליכים אותם למקום-העבודה ומפקחים על האסירים בזמן העבודה. בראש פלוגת-עבודה עמד "קאפו" (Kapo) ולצידו האחראים על קבוצות עבודה משניות (ה - Vorarbeiter). כאשר פלוגת-עבודה הייתה גדולה במיוחד עמד בראשה "אוברקאפו" (Oberkapo), ובנוסף ל"קאפוס" הרגילים היו גם "תת-קאפוס" (Unterkapos).

הקבוצה השלישית של בעלי-תפקידים שנימנו עם השכבה שכונתה בעגת המחנה "פרומיננטה" היו האחראים בחדרי-החולים, במשרדי המחנה על מחלקותיהם השונות, במטבח וכן בשורה של מקומות-עבודה מועדפים, בהם עבד האסיר לא רק תחת קורת-גג אלא בא במגע גם עם מזון, ביגוד, תרופות וכו'.

בידי הממונים ובעלי-התפקידים מבין האסירים התרכזה השפעה רבה במציאות שבה העניקו שלטון וכוח את הזכות לחיים. לפיכך לא בא שלטון זה רק לספק את הדחף לשררה ועוצמה המקנן ברגיל בבני-אדם, אלא גם הפיתוי הגדול להגיע לתפקיד נעוץ היה בעיקר ביתרונות הכרוכים בו. במחנות זעירים ודלים במשאבים היה בעל-תפקיד זוכה לאכול

לשובעה, פרס גדול כשלעצמו בחברה שסבלה מרעב כרוני, ממחסור בתזונה ומרדיפה תמידיה אחרי דברי מזון הן בפועל והן בדמיון.

אולם במחנות הגדולים לא הצטמצם היתרון ממנו נהנו בעלי התפקידים במזון לשובע בלבד. הבכירים שבין בעלי-התפקידים במחנות הגדולים השיגו משקאות חריפים, בגדים נקיים ומותאמים למידתם, פינה מופרדת משלהם שיצרה מחיצה ברורה בין המון האסירים וביניהם. בעלי-תפקידים "מיוחסים" דאגו אף לסיפוק הנאותיהם ותאוותיהם, דחף שמסתבר מבחינה פסיכולוגית לאחר סיפוק הצרכים הראשוניים. הם הזמינו זמרים שהנעימו את זמנם בניגונים, טבחים שהיו מבשלים להם דברי-מאכל לפי טעמם, ונערים, שכונו "פיפלים", שהיו משרתיהם ולעתים אף אובייקט לסיפוק נטיותיהם המיניות. במחנה אושוויץ, לשם הובא רכושם האחרון של מאות אלפי היהודים מארצות אירופה השונות, לא היה די להם בכך. בעלי-התפקידים במחנה זה שמו ידם גם על זהב ותכשיטים, ניהלו עסקים מפוקפקים בשותפות עם אנשי ס"ס ויצרו שכבה דקה של אסירים, שמצבם ומעמדם היו מרוחקים לאין שיעור מסבלו וגורלו של האסיר מן השורה. באושוויץ-בירקנאו, שם פעלה מכונת-הקטל הנוראה ומשטר הטרור בו הגיע לקיצוניות הרבה ביותר, בלט במיוחד גם השפע היחסי והרכוש שאגרו האסירים ה"מיוחסים", בעלי-התפקידים למיניהם והעובדים במקומות-העבודה המועדפים. על רבים מבעלי-התפקידים אמרו שרכשו מעמד ונהנו מחיי מותרות ושפע שכמותם לא ידעו מעולם בהיותם אנשים חופשיים.³²

בטלהיים מדבר על "מעמדות" בקרב האסירים ואף על מלחמת-מעמדות שהייתה נטושה ביניהם.³³ כמובן, מושגים אלה, המאפיינים מבנה, קאטאגוריות והבדלים סוציאליים בחברה חופשית ותקינה, אינם ניתנים בשום פנים ואופן להעתקה ולשימוש בנוגע למחנות-ריכוז. כפי שעוד נראה, אין יסוד להוקיע באורח כללי את כל בעלי-התפקידים והממונים מקרב האסירים. עם זה, אסיר שמונה לתפקיד או חתר להגיע אליו, ידע היטב כי הוא משרת בכך את השלטון והמשטר במחנות. רבים מבין אלה שהשתייכו לשכבת בעלי-התפקידים התמכרו לשררתם ומילוי תפקידם ללא היסוסים, וייתכן כי האדיקות בה ביצעו את מעשיהם באה להשכיח מלבם כל חרטה או מחשבה על העתיד. אחרים ניצלו את סמכותם כדי לתמוך בחוג קטן של מקורבים או בבני-עמם, ובכך הצדיקו את מעשיהם והתנהגותם בעיני עצמם ובעיני המקורבים אליהם. היו גם בעלי-תפקידים רבים, למעשה קבוצות שלמות, והדוגמה הטובה ביותר הם רבים מקרב האסירים הפוליטיים שהחזיקו בתפקידים ובעמדות-מפתח, שראו בעצם תפיסת השלטון הפנימי בידם מיפנה המשנה, או לפחות משפר, את גורל האסירים. תפיסה זו הייתה

³² ראה, בין השאר, לאנגביין (לעיל, הערה 12) עמ' 174-180.

³³ ראה: בטלהיים (לעיל, הערה 3). ואילו אסיר אחר בעל נסיון ממושך בחיי המחנות כתב כי: "עוצמת השלטון המוצאת לפועל [על ידי האסירים הממונים] הייתה גדולה מאוד, וההבדלים הסוציאליים בין הרובד העליון של הפרומינגנטים והמון האסירים היו בולטים יותר מאשר אלה שבין הבורגנות והפרולטאריון במדינה דמוקרטית." ראה: Benedikt Kautsky, *Teufel Und Verdammte- Erfahrungen Und Erkenntnisse Aus Sieben Jahren In Deutschen Konzentrationslagern*, Zurich, 1946, P. 161

כונה מבחינת מרקם היחסים הישירים, היומיומיים בין האסירים, ובמידה מסויימת השפיעה על האווירה הכללית במחנה. אך בעיית המשמעות הכללית של שיתוף-פעולה וסיוע אובייקטיבי לניהול ושמירה על הסדר במחנות-הריכוז בעינה עומדת.

מרבית הממונים מבין האסירים נמנו, לפחות במחנות בהם הונהג משטר הדיכוי הקיצוני, עם סוג האדישים לגורל האסיר-הזולת, ורב היה חלקם של המתאכזרים ואף הרוצחים בקרבם. העמדה אישית וצורת ההתנהגות האישית נבעו משני גורמים: (א) בין האסירים הממונים היה אחוז גבוה, ובמחנות מסויימים בהם שרר משטר חמור במיוחד אחוז מכריע, של פושעים מועדים אשר מצאו בגרימת סבל פורקן לנטייתיהם הסאדיסטיות, וברודנות על אנשים רבים שהשתייכו לחוגים חברתיים מגוונים- דרך של נקמה בחברה המהוגנת שפלטה אותם מתוכה; (ב) בעלי-תפקידים שגילו גסות-לב ואכזריות נענו להוראות ולצפיות של הס"ס, והבטיחו לעצמם באופן כזה אחיזה איתנה ברובד של המועדפים.

במחנות אחרים ברייך, ובעיקר בוותיקים שבהם, אך במרוצת הזמן גם במחנות בארצות הכיבוש, התחוללה תמורה ובמקום בעלי-תפקידים "ירוקים" (הפושעים הפליליים סומנו במשולש בעל צבע ירוק) התרבו בעלי-תפקידים "אדומים" (אסירים פוליטיים סומנו במשולש אדום), שריכזו את ה"שלטון" הפנימי ועמדות-המפתח בידיהם ולא שמטו אותם במשך מרבית זמן קיום המחנות.

ד. הניגודים בין קבוצות האסירים השונות

הניגודים העיקריים שפילגו את חברת האסירים לחטיבות עויינות, לאנשים טעונים חשדנות ומורא הדדיים, שתרמו להתחזקות משטר הציות, הפחד והשיתוק במחנות היו כדלהלן:
(א) הניגוד הנעוץ בתמורה שהתחוללה ובגיבוש קווי-האופי של האסיר אחרי מכת ההלם הראשון.

(ב) הניגוד בין ה"פליליים" ל"פוליטיים".

(ג) הניגוד בין ה"ותיקים" ל"חדשים".

(ד) הניגוד המוחשי המשפיע ביותר במציאות המחנות נבע מן הרקע הלאומי או הגזעי השונה והמתחים ותחושת העליונות או הנחיתות הנובעים-מכך.

הניגוד הראשון - רבים ביקשו להתחקות אחר הזעזועים בנפשו של האדם שהתחוללו במחנות-הריכוז. יש סבורים כי במחנות נחשפו תכונות האופי האותנטנטיות של האדם. חולשות ודחפים אפלים, שבימים כתיקנם ניתן להסתירם או להצניעם, באו לגילוי ברוטאלי במציאות בה לא נתקיימה אחריות וביקורת ציבורית ומסגרת חברתית מחייבת. וליהפך, המשטרה ונורמות הקיום עודדו אנוכיות, קשיחות והתעלמות מוחלטת מן הזולת. ואף-על-פי-כן ניתן לגלות כי לצד האגואיזם התוקפני והרשעות, שהיו נורמות מקובלות וקובעות על-פני השטח, היו תופעות רבות של עזרה הדדית. הללו נתבטאו על-פי-רוב בכך שאדם רעב חילק

את פת המזון הזעומה שלו עם אדם שהיה רעב ממנו, בהתחשבות עם הסובל וחסר-האונים במקרים לא נדירים של הקרבה עצמית בשעות מבחן.

דעתם של הטוענים להתחדדות הקצוות- חשיפת הרוע מחד גיסא והעמקת האלטרואיזם מאידך גיסא- אינה עומדת במבחן העובדות³⁴. הסוציולוגית הפולניה אנה פאוולצ'ינסקה, שעוסקת בתהליכים הסוציולוגיים שהסתמנו באושוויץ, שוללת את הדעה כי המחנה הביא לחשיפת הרע הפנימי אצל רוב האסירים ולמיקוד הטוב אצל מועטים³⁵. ואמנם, נכון הוא כי במחנות חלה דפורמאציה באופיו של אדם וביחסים הבין אנושיים. אולם אין להאשים את הרבים שאצלם גבר היסוד של שמירה על קיום עצמי והתעלמות מן הזולת, כשם שלא ניתן להטיל אשמה על אנשים שנשברו בעינויי הגסטאפו (אין כמובן לכלול בקאטגוריה זו אסירים פושעים בעלי נטיות מעוותות שהתמכרו לאכזריות). מן הדין להניח כי מחנות-הריכוז לא חשפו והעלו נטיות שליליות טבועות עמוק, אלא עיוותו קווי-אופי והעמידו אנשים רבים במבחן שבו רק יחידי סגולה היו מסוגלים לעמוד. אין מקום לקבל כמוכחת את ההנחה שה"סבל מאציל". מותר להניח כי בפני אדם הדבק באמונתו הדתית או מזדהה באופן עמוק עם תורה רעיונית הומאנית הציבו מחנות-הריכוז שאלות ומבחנים, ואנשים כאלה, בידועין או בלא יודעין, גייסו כוחות נפשיים כדי להוכיח לעצמם כי הם אמנם מסוגלים לעמוד באתגר הקשה של המחנה. הסבל והצורך להושיט עזרה לזולת, במחיר ויתור כבד ולפעמים אף הקרבה, עשויים לחשל יחידים; אך בשר-ודם רגיל בנוי בדרך כלל לחיות את חייו במסלול רגיל ותקין שבו זעזועים הם לכל היותר תופעה יוצאת דופן, והעובדה שסיגל לו את הנורמות של אושוויץ או מאוטהאוזן אינה מלמדת דווקא ששוכן בו נוכל, אלא שאנשים פשוטים ורגילים המאכלסים את כדור-הארץ שלנו לא נולדו ולא הותאמו למציאות של מחנות-הריכוז.

הדמות הרגילה, השכיחה, של ותיק במחנה, דמות שגובשה עם הזמן, מתגלמת בגיבור מסיפוריו של בורובסקי- ה"פורארבייטר תאדק". אסיר פולני זה אינו רע לב או גורם סבל להכעיס. הוא גם אינו שייך לצמרת בעלי-התפקידים במחנה, אלא ממוקם נמוך בסולם ההירארכיה ותפקידו מחייב מגע עם אסירים מן השורה. תאדק הוא אדם שהסתגל למציאות המחנה ומכיר אותה על בוריה, רכש לו דרך חשיבה והרגלים שהצמיח המחנה, ובכך הוא תוצר טיפוסי של עולם מחנות-ריכוז. הוא אטום לרגשות ולסבלות הסובבים אותו ויחסו נקבע רק על יסוד הכדאיות האישית. אין הוא מוכן לעשות מעשה, להסתכן או לפעול, אלא רק אם

³⁴ על בעיית העמידה המוסרית והנפשית של אסירי המחנות התפרסמו מספר עבודות מעניינות בכתב- העת הרפואי בפולין *Przegląd Lekarski* ("סקירה רפואית"). כרכים אחדים של כתב- עת זה הוקדשו במלואם לבעיות רפואה וחי האסירים במחנות- הריכוז בכלל ובמחנה אושוויץ בפרט. לציון מיוחד ראויות עבודותיה של אליציה גלינסקה, ראה: Alicja Glinska, "Kierunek Przekształcen Moralnych Wsrod Wiezniow" *Przegląd Lekarski*, No. 1. 1969, pp. 53- 57; idem "Z Badan Nad Moralnoscia Wiezniow Oswiecimia" op. cit., No. 1, 1967, pp. 37- 45; idem, "Istota I Mechanizm Przemian W Moralnosci Aiezniow Oswiecimia" op. cit., No. 1, 1969, pp. 57- 60

³⁵ Anna Pawelczynska, *Wartosci A Przemoc- Zarys Socjologicznej Problematyki Oswiecimia*, Warsaw, 1973

יביא לו הדבר תועלת ויספק את צרכיו. הוא רואה בס"ס אויב, הוא יערים על איש הס"ס אם הדבר לא יזיק לו, אך ימהר למלא כל פקודה הבאה מצידו של השליט אם בכך תלוי מעמדו, ולא-כל-שכן חייו. הוא מקיים מערכת של לויאליות והידברות עם קבוצת חברים (וחבר שגונב ממנו חפסות סבון מוציא את עצמו מן המעגל ומעשהו מחייב נקם). אולם צורת יחסים זו חלה רק על הקבוצה הקטנה של אסירים בעלי-תפקידים או המקורבים אליה. בסחיבת חפץ מרכושו הפרטי הוא רואה גניבה, שיש להעניש עליה, אך אין הוא נרתע מליטול מזון ממנות האסירים, מעשה שכתוצאה ממנו מקבלים המוני האסירים מנות מזון מקוצצות עוד יותר.

הניגוד השני – העימות בין ה"פוליטיים" ל"פליליים". אויגן קוגון קובע כי:

בכל מחנה-ריכוז נתקיימה שאיפתם של האסירים הפוליטיים להשתלט על המנגנון הפנימי או לשמרו בידיהם, וזאת כדי לעמוד בכל האמצעים האפשריים נגד הס"ס; לא להסתפק במאבק על הקיום המעורטל בלבד, אלא להביא בכל תחום בו הדבר אפשרי להתפוררותה של השיטה ולהתגברות עליה.³⁶

מדבריו של קוגון משתמע איפוא שבחירתם למעמד הגמוני במחנה על-ידי איוש המשרות החשובות, לא התכוונו ה"פוליטיים" לשיפור מצבם הם, על-כל-פנים לא זאת הייתה המגמה היחידה והעיקרית, אלא לנגד עיניהם עמדה משימה נעלה יותר- לתקוף ולקעקע את עצם המבנה של שיטת מחנות-הריכוז.

סבורני, כי טיעון זה של קוגון נכון רק בחלקו. עובדה מוכחת היא שבכל מחנות-הריכוז התנהלה תחרות חריפה וממושכת בין ה"פוליטיים" ל"פליליים" ובהתנגשות זו פעלו שתי חטיבות אלו של האסירים לא מתוך סולידאריות קבוצתית, אלא אף מתוך מגמה לנצל את מעמדם לשם שיפור תנאיהם. ובנוסף לכך הודרכה, לא אחת, התנהגותם לא רק על-ידי המגמה לתמוך ביחיד שנמנה עם קבוצתם, אלא יותר מתוך המגמה להכשיל אסיר שנחשב ליריב בהיותו שייך לצד הנגדי.³⁷ חשוב להדגיש בהקשר זה כי היריבות בין ה"פוליטיים" ל"פליליים" הייתה נטושה בעיקרה בקרב האסירים הגרמנים. סיבת הדבר נעוצה בעובדה שאסירים בני לאומים אחרים, שהובאו במספרים גדולים למחנות מאז תחילת המלחמה, סומנו כולם או רובם במשולש אדום ונחשבו ל"פוליטיים" גם אם לא הורשעו בעוון מעשה פוליטי, אלא היו מעורבים בעסקי השוק השחור, או נלכדו בעת מסע עונשין קולקטיבי

³⁶ קוגון (לעיל, הערה 1), עמ' 308.

³⁷ על האינטריגות הכרוכות בהלשנות של ה"ירוקים" על ה"אדומים" בפני הס"ס ושיטות הנקם מצד האדומים, שהתבטאו לא אחת גם בחיסול פסי של יריביהם, ראה: קאוטסקי (לעיל, הערה 33), עמ' 201-202. ואילו בטלהיים אומר: "אסירים שהיו 'קאפוס' או 'זקני- צריך' יכלו להשתמש במעמדם כדי לתת חסות לאסירים אחרים, אך כדי להמשיך ולהחזיק בתפקידים היה עליהם לשרת את הס"ס ... ביסודו של דבר, רק הס"ס הוא שהפיק תועלת ממאבק מעמדי זה בקרב האסירים... [כך] גם מאמציהם של המשועבדים לשפר את גורלם פעלו לטובת מדכאיהם." בטלהיים (לעיל, הערה 3) עמ' 634,637.

ברחובות העיר. יהודים שהובאו במשלוחים מיוחדים, שבחלקם נשלחו למוות וחלקם הוכנסו למחנה, סומנו במגן-דוד מורכב משני משולשים אחד אדום ושני צהוב, ומאוחר יותר סומנו במשולש אדום שמעליו קו צהוב.

במחנות-הריכוז הראשונים שתחת פיקוח הס"ס, כמו דאכאו, היה האלמנט הפוליטי (קומוניסטים וסוציאל-דמוקראטים בעיקר) הגורם הקובע בחיים הפנימיים. אסירים אלה שאיכלסו את המחנה מאז ראשית ייסודו, הצליחו במשך הזמן לשתול את חבריהם בעמדות מרכזיות במבנה הפנימי של המחנה, לתמוך איש ברעהו ולהטביע חותמם על האווירה הכללית. בבוכנוואלד עברה ההגמוניה מידי ה"פוליטיים" לידי ה"פליליים" לסירוגין, עד שבשלבם המאוחרים התבצרו ה"פוליטיים" בעמדותיהם. במחנות מאוטהאוזן ואושוויץ שררה במשך זמן רב עליונות בלתי מעורערת של ה"פליליים". הדבר נבע מן העובדה שעם הקמת מחנה אושוויץ הובאו למקום 30 אסירים פליליים ממכנה זאכסנהאוזן עליהם הוטל התפקיד להניח יסוד למשטר הפנימי במחנה והם שתפסו את העמדות המרכזיות בו. מצב דומה היה במאוטהאוזן. אך בתקופה מאוחרת יותר של המלחמה מאז 1942 ואילך, התחוללה תמורה גם במחנות אלה. הפולנים באושוויץ וה"פוליטיים" במאוטהאוזן חדרו למינהל הפנימי והגיעו לעמדות מרכזיות של "זקני צריף" ו"קאפוס". אולם בשני מחנות אלה לא הוכרעה ההתמודדות עד הסוף, וכונן יותר היה לדבר על התחלקות הסמכויות בין החטיבות מאשר השתלטות מוחלטת של ה"פוליטיים".

אולם, תהא זו תמימות להניח כי תפיסת מוקדי ההשפעה על ידי ה"פוליטיים" במחנות באה רק כתוצאה ממבחן כוח גלוי או סמוי שהתנהל בין קבוצות יריבות באוכלוסיית המחנות, או נכפה בידי קבוצות אסירים על רשויות הס"ס. קביעת התפקידים הבכירים במינהל הפנימי במחנה נעשתה על-ידי הס"ס, או בהסכמת הס"ס, ואנשי-מפתח מבין האסירים היו חופשיים לתמרן ולשבץ את אנשיהם לתפקידים בדרגים נמוכים יותר בצריפים ובפולגות-העבודה. למעשה, לא התחרות בין החטיבות היריבות ולא התגבשות צד אחד לפורמאציה חזקה יותר, הכריעו את הכף, אלא האינטרסים של השלטון והמדיניות שננקטה על-ידי הס"ס הם שקבעו במידה רבה איזה אלמנט או קבוצה מבין האסירים יאיישו את התפקידים המרכזיים.

בדאכאו, מחנה בו היו ה"פוליטיים" הרוב במשך שנים, העדיפו אנשי הס"ס להיעזר בסוג זה של אסירים כדי לשמור על הסדר והמשטר במחנה. בבוכנוואלד סולקו ה"פליליים" מעמדותיהם על-ידי הס"ס, משום שעסקו בסחיתת ממון ודברי ערך מן האסירים היהודים שהובאו למחנות בהמוניהם בסתיו 1938. (שלטונות המחנה והמדינה בכלל גרסו, כמובן, שמעט הרכוש שנותר בידי היהודים במחנות הוא קניינם הם.) התחזקות האלמנטים הפוליטיים במאוטהאוזן, באושוויץ ובמחנות אחרים בשלבים המתקדמים של המלחמה הייתה כרוכה בתהליך הפיכת אסירי מחנות אלה לכוח עבודה בעל-ערך לתהליך החימוש. אנשי הס"ס למדו לדעת, כי האלימות והאכזריות של ה"פליליים" אינן סגולות המגבירות את

היעילות והתפוקה של האסירים העובדים. האינטרס של הס"ס, ולעתים התביעות המפורשות של הקונצרנים שנכנסו לשותפות עם הס"ס, הניעו את שלטונות המחנה למנות לתפקידי אחריות את ה"פוליטיים", שהוכיחו עצמם כבעלי יכולת ארגונית ובעלי השפעה מדרבנת על האסירים. כך אפוא, באורח פאראדוקסאלי, לא זו בלבד שלא נמצא אישור לטענתו של קוגון, כי האסירים ה"פוליטיים" בהגיעם לשלטון תרמו להתמוטטותם של שיטות מחנות-הריכוז והמשטר שיצר אותם, אלא להיפך, בעל-כורחם תרמו ה"פוליטיים", בשיטות הראציונאליות שהנהיגו להגברת הייצור במחנות, ועל-ידי כך, בעקיפין, ליציבותו של המשטר שהקים וקיים את המחנות. נכון הוא, שיש לקחת בחשבון שבמקרים מסויימים, וקשה להעריך את משקלו של מניע זה במכלול השיקולים, העדיף איש ס"ס זה או אחר לתמוך באסיר "פוליטי", מתוך גישה הססנית לעניין אותו שירת או מתוך הנחה שהלה יוכל ביום מן הימים להשיב לו כגמולו אם תגיע עת החשבון.

ועתה לשאלה חשובה אחרת: כיצד לגופו של עניין התבטאה ההשפעה המתחזקת של ה"פוליטיים" לא בחוגם הפנימי בלבד, אלא בקרב כלל האסירים במחנה. בטלהיים טוען שהאסירים הפוליטיים השמאליים, ובייחוד הקומוניסטים, לא נתנו כלל דעתם על אוכלוסיית האסירים, אלא דאגו באורח סקטאנטי לעצמם ולאנשי-שלומם³⁸. קוגון משבח בדרך כלל את חלקם החיובי של אנשי השמאל בעיצוב האווירה הכללית במחנה, אך גם הוא קובל על-כך שהאסירים הקומוניסטים, בהיותם כבולים בצבת הדוגמאטיות, התקשו להגיע להידברות עם פלגים של אסירים בעלי גוון פוליטי אחר³⁹.

אין ספק בכך שאת ה"פוליטיים" העסיקה בראש ובראשונה הדאגה לחבריהם ולחוג אנשי-שלומם. במקרים קיצוניים לא נרתעו ה"פוליטיים" להוציא מרשימת אנשים שנידונו להעברה או למוות, אחד מחבריהם או אדם שנחשב חיוני מבחינתם, ולהחדיר במקומו כרטיס של אסיר אחר או חולה אחר⁴⁰. קל מאוד להיווכח שהשיטה שננקטה במקרים אלה, שאין לראות בה

³⁸ ש.ם.

³⁹ קוגון (לעיל, הערה 1) עמ' 310. גם קאוטסקי, שהיה סוציאלי-דמוקרט, מספר בספרו על מתיחויות קשות בקרב הפוליטיים בבוכנוואלד על רקע הסכסוך ריבנטרופ-מולוטוב. רק לאחר ההתקפה של גרמניה הנאצית על ברית-המועצות ביוני 1941, חלה התקרבות ובשלב מסוים נוצר ועד משותף בו השתתפו אסירים קומוניסטים, סוציאלי-דמוקרטים ונוצרים-; דמוקרטים. קאוטסקי (לעיל, הערה 33) עמ' 130-131.

⁴⁰ דברים אלה נרמזים בלבד בזיכרונותיהם של חברי ארגוני מחתרת במחנות השונים. ראה, למשל, ספרו של ברנו באום, קומוניסט ממוצא יהודי, שהיה עצור באושוויץ: Brunu Baum, *Widerstand In Auschwitz*, Berlin, 1957, pp. 72-73, ואילו לאנגביין, בהתייחסו לרופא פולני בשם רודולף דים, כותב את הדברים האלה: "פולנים רבים מוקירים אותו כמצילם. פייקיל [שהיה אף הוא רופא-אסיר באושוויץ] הגדיר אותו לאיש אמונים של המחנה" כאשר עומדים לנגד עיניו האסירים הפוליטיים הפולנים הוותיקים. ההתרפסות היתה זרה לרוחו ואף בתנאי המחנה לא נשברה גאוותו. אך האנטישמיות שלו הניעה רופא צבאי זה להציל את בני ארצו על-ידי כך שהחליף אנשים [פולנים], שנבחרו בסלקציה בידי הס"ס, ביהודים." לאנגביין (לעיל, הערה 12) עמ' 260. ראוי לציין כי גם בספרו של גארלינסקי על אושוויץ מדובר בהערכה על ד"ר דים כעל אחת הדמויות המרכזיות במחתרת-הצבאית הלאומית במחנה. הוא כותב: "כאשר צרפתי היה מציל צרפתי תוך התעלמות מצ'כי היו אומרים שהוא אנטי-צ'כי, כאשר פולני היה מציל פולני ולא יהודי, אמרו שהוא אנטישמי. דימוי כזה יצרו אנשים מסוימים לד"ר רודולף דים. אחד הרופאים הפולניים הבכירים ביותר בשטח בית-החולים, שהודות לו נשאר בחיים אלפי אסירים. כמובן בתור פולני היה מציל קודם כל את בני עמו, וזאת היתה דרך התנהגות

שיטה מקובלת, דמתה למדיניות שהנהיגו ראשי יודנראטים מסויימים, לפיה יש להעדיף שילוח סוג אחד של אנשים על-פני אחר.

אולם יהיה בכך עיוות חמור ואי-צדק אם נעריך את העימות בין ה"פוליטיים" ל"פליליים" כיריבות בין קבוצות אינטרסנטיות ותו לא, ואם נראה בכל חטיבה כזו קבוצת אנשים הומוגנית. כי אכן לא כל ה"פליליים" מבין בעלי-התפקידים נמנו על "הרוחות הרעים"⁴¹ ולא כל ה"פוליטיים" נהגו בהתאפקות ואחריות. אולם בדרך כלל הקו המפריד בין ה"פוליטיים" וה"פליליים" ביטא אל-נכון את ההבדל שבין חוסר התחשבות ואלימות מזה ומידה מסויימת של הבנה ודאגה לאסיר מזה. בין ה"פוליטיים" היו רבים שעברו דרך ארוכה של מחנות-ריכוז, ושנות הסבל וההתנסות במציאות המחנות לא עקרו מתוכם את האמונה בעתיד ואת היחס האנושי המצפוני. ההשפעה המצטברת של פעילות ה"פוליטיים" הצליחה לא במעט לשנות את האקלים בתוך המחנה, ולערער פה ושם גם את הנורמות של ברוטאליות וקשיחות שהיו לשגרה. אם בערעור זה על השנאה והפקרת אדם רואה קוגון תרומה לביטול השיטה עליה הושתתו המחנות, הרי הצדק עמו. להשפעה הכוללת של ה"פוליטיים" שהביאה עמה תחושת הקלה ועידוד לחלשים ביותר הייתה חשיבות ניכרת, ובייחוד כאשר מדובר ביהודים.

הניגוד השלישי התגלם בצורת היחסים המורכבים בין האסירים הוותיקים ואלה שזה מקרוב נכלאו. פער זה הובלט באופן ברור בשלבים המאוחרים בקיומם של המחנות, בזמן בו רבתה וגדלה אוכלוסיית האסירים. אסיר ותיק, או "מספר ישן", כפי שכונה אסיר כזה באושוויץ, לא בלבד שהביט בזלזול על אסיר טירון, "מיליונר", שמספרו בעל שש ספרות, אלא חש כנראה גם טינה כלפי אנשים שהיו חופשיים בזמן שבו הוא עצמו כבר היה כלוא מאחורי התיל המחושמל. ניגוד זה הועמק לעתים על-ידי אנטאגואיזם לאומי, משום שבגלים ההמוניים של החדשים רב היה אחוז היהודים. הוותיקים שהתנסו בתקופות קשות בעבר היו כמעט כולם בעלי-תפקידים או שהוצבו במקומות-עבודה נוחים יחסית. ההבדל במצבם של הוותיקים והבקיאים בסדרי המחנה לעומת המוני האסירים החדשים, הרעבים והמפוחדים, היה רב כל-כך, עד שהתערערה במידה רבה האמת-שאלה כן אלה נטועים במציאות אחת וצפויים לגורל דומה. כאן המקור לאדישות ואף לניכור של הוותיקים לגבי תופעות של רעב, חולי, פצעים ו"מוזלמניות". ("מוזלמן" היה אסיר שנשבר, קץ בחייו ושקע בערפל של אדישות שניתק אותו מהנעשה והציב מחיצה של אטימות מוחלטת בינו לבין הסובב.) רבים מהוותיקים לא סייעו כלל לחדשים בזמן הקריטי של המפגש עם המחנה וההלם הראשון, אם כי הודות לעובדה שהתנאים החומריים השתפרו בשלבים המאוחרים, היו המפגש והקיום של החדשים

מובנת מאלה. ראה: גארלינסקי (לעיל, הערה 15) עמ' 210-211, 140. ועל נושא זה בבוכנוואלד ראה: קאוטסקי (לעיל, הערה 33), עמ' 201-202.

⁴¹ ראה, למשל, סיפורו המעניין של לאנגביין על אוטו קיסל שהיה בעל תפקיד-מפתח כאחראי על שרות-העבודה במחנה. האיש היה אסיר גרמני פלילי, אך הצטיין לדברי רבים ביחס טוב לאסירים ועזר לרבים שפנו אליו. קיסל ברח מהמחנה והצטרף למחתרת הפולנית ופעל בשורותיה, אך נתפס שוב והובא בשנית לאושוויץ. הודות לצירוף נסיבות מיוחד עלה בידו להישאר בחיים. לאנגביין (לעיל, הערה 12) עמ' 180-181.

קלים יותר מאלה של הוותיקים בתחילת דרכם במחנה. הקשיחות והנבואות השחורות שבהם קיבלו את החדשים זירזו את תהליך ההתדרדרות. על יסוד נסיון המחנות, ניתן לקבוע גם כי מצוקה קשה המתגלה בחולשת רוח והתפוררות הגוף, אינה מעוררת חמלה אלא סלידה ומגבירה לעתים דווקא את רגש הדחייה.

המוקד הרביעי של מתיחות וניגודים במחנות מקורו בהבדלים לאומיים, דתיים וגזעיים. אנטאגואיזם זה היה בלי ספק העמוק והמורגש ביותר בחיי היומיום של המחנה.

הדחף הראשון להבלטת הניגוד הלאומי ניתן באמצעות האידאולוגיה הנאצית שהוחדרה בדרכים רבות למציאות המחנות. אנה פאוולצ'ינסקה מציינת בניתוחה הסוציולוגי על מחנה אושוויץ, כי האסירים במחנה זה סווגו לדרגות על-פי המוצא הלאומי והגזעי. האסירים המועדפים היו גרמנים ה"ארים" (ה-Reichsdeutsche), אחריהם באו האסירים מארצות מערב-אירופה, בהמשך הפולנים והרוסים ובתחתית הסולם- הצוענים והיהודים⁴². קלאסיפיקציה זו גם אם לא אומצה במלואה על-ידי כלל האסירים, הרי הייתה בעלת השפעה ניכרת בקרב מרבית בעלי-התפקידים במחנה. לתפקידים בכירים בהירארכיה של האסירים, זה של "זקן המחנה" או הממונה על ענייני העבודה, נתמנו רק אסירים גרמנים ארים. עדים פולנים רבים מספרים כי נאלצו לנהל מערכה ממושכת באושוויץ כדי להגיע למשרות הקובעות במנגנון הפנימי, דבר שעלה בידיהם להשיג בסיכומו של דבר. במחנות רבים לא היו כלל יהודים בעלי-תפקידים. ואילו במחנות אחרים ניתן ליהודים למלא תפקידים בדרג נמוך, להיות "ראשי צריפים" או קאפוס ביחידות-מגורים או בפלוגות-העבודה שהיו בהן אך ורק יהודים או בעיקר יהודים. מן הדין להבהיר כי ממונים יהודים, שהיו אמנם אחוז מבוטל בקרב המון האסירים, לא היו שונים בהתנהגותם, על-כל-פנים לא הצטיינו לטובה לעומת בעלי-התפקידים מבני לאומים אחרים. מעמדו של יהודי בתפקיד היה רופף יותר משל כל אחד אחר ועליו היה כנראה להוכיח את חריצותו וקשיחותו אף ביתר-שאת כדי להחזיק בתפקיד.

בזכרונותיהם ובתיאוריהם של אסירים לשעבר אנו מוצאים לעתים את הטענה שאסירים גרמנים התנשאו על-פני אחרים ותבעו לעצמם מעמד מועדף בשל היותם בני הלאום הגרמני⁴³. אנשי הס"ס נהגו ביד רכה יותר כלפי האסירים הגרמנים, וגם במחנות שנוהלו על-פי כללי משטר חמורים ביותר הובלט גורם העדיפות שממנו נהנו הגרמנים. כך למשל, היו האסירים הגרמנים באושוויץ היחידים שעל זרועם לא קועקע מספר-האסיר והותר להם לגדל

⁴² פאוולצ'ינסקה (לעיל, הערה 35) עמ' 69-70.

⁴³ רוסה אומר בחיבורו שגם אם האסירים הגרמנים נמנו עם פסולת האדם הרי השתייכו ל"גזע הקדוש". הם היו בני עם האדונים אפילו במחנות-הריכוז, וההירארכיה הבכירה הורכבה אכן מאסירים גרמנים בלבד. ראה רוסה (לעיל, הערה 24) עמ' 148-149; ואילו פרימו לוי, יהודי איטלקי המגלה בזכרונותיו כושר הסתכלות דק, מספר כי בקיץ 1944, נוכח ההפצצות בבונה (מחנה-בת של אושוויץ), בלטה הסולידריות של כל הגרמנים כולל הס"ס, אסירים פוליטיים ופוליטיים: "שום גרמני לא היה מסוגל לשכוח שאנו היינו בצד השני". ראה: Primo Levi, *Survival In Auschwitz, Originally Published As If This A Man*, New York, 1961, Pp. 107-108

שערות. המרחק בין אסיר גרמני ליהודי היה רב כל-כך אף בתנאי המחנה, עד שבאשוויץ נאסר למעשה על אסיר יהודי להיפגש עם אסיר גרמני מחוץ לעניינים סידוריים.

הגורם השני למתיחות בין הקבוצות הלאומיות היה טבוע ביחסים בין האסירים לבין עצמם. במשטר הדיכוי והלחץ נעלמו לחלוטין הרגלי נימוסין, בושה, סבלנות, וכיבוד הזולת. ניכור וגסות הרוח הופנו כמובן קודם-לכל כלפי אלה שנחשבו לזרים ומושפלים יותר. הצפיפות, שלא הותירה מקום או זמן להתייחדות של הפרט עם עצמו, לא קרבה אלא החריפה את המתחים. השפה השונה, הבלתי מובנת, נשמעה באוזני האסירים בני הלאומים השונים כטרטור מעצבן, ונתלווה לכך תמיד החשד שהדיבור מכוון נגד אלה שאינם מבינים אותו. בני לאומיות אחת נטו לראות בהרגלי האחרים, הזרים בעיניהם, אות לפיגור ונחיתות. כך, למשל, הואשמו אסירים ממוצא ים-תיכוני, שסבלו במיוחד מקשיי האקלים הקר במחנות השונים, בזניחת הרגלי הנקיין האישי.

במחנות הוותיקים ברייך התייחסו בחומרה מיוחדת במשך זמן רב לפולנים. במאוטהאוזן נהגו הס"ס בחטיבות הלאומיות השונות כ"קורבן תורני", עליו שפכו את זעמם ונגדו הסיתו את האסירים הממונים.⁴⁴

שורה של כותבי זכרונות בולטים מביעים דעות כוללות וחד-משמעיות על חטיבות לאומיות של אסירים כפי שנתגלו במציאות המחנה. כך מגדירים קאוטסקי ורוסה את הפולנים כמסתגרים בינם לבין עצמם, כבעלי נטיות שוביניסטיות והלכי רוח ריאקציוניים. שניהם מצביעים על האנטישמיות הקיצונית שאפיינה את הפולנים⁴⁵. הרוסים (ואין מבחינים בין החטיבות הלאומיות השונות בברית-המועצות) מתוארים אף הם כפורשים מן הכלל, נוטים לאלימות ומרבים לגנוב מחבריהם האסירים. הקיטרוג הכוללני והחד-צדדי אינו משקף, כמובן, את המציאות במלואה. החטיבה הפולנית, שבתוכה בלטו תופעות אנטישמיות, הייתה אף היא מגוונת⁴⁶, כשם שקבוצות לאומיות אחרות היו הטרוגניות. ייתכן מאוד שהקיטרוג הכללי

⁴⁴ מארשאלק (לעיל, הערה 17) עמ' 247-248.

⁴⁵ קאוטסקי אומר: "[אצל הפאשיסטים הפולנים] התמזגה השנאה לגרמנים וליהודים עם דחייה של שאר הלאומים – האחים הסלאווים כמו המערב הרקוב." קאוטסקי (לעיל, הערה 33) עמ' 147; ואילו רוסה אומר על האסירים הפולנים בבוכנוואלד: "רק מיעוט של עובדי כפיים, פה ושם אי-אלה אינטלקטואלים, איכרים אומנים, בעלי חנויות ואיכרים זעירים שהובאו מן האזורים הנידחים ביותר של אדמת פולין, וכולם או מרביתם שמרנים ביסודם, אנטי-רוסים קנאים ושוואי גרמנים עד כדי כך שבחלומם הם מייעדים להם את העינויים הנוראיים ביותר. אולם צייתנים וכנועים לשליטיהם כל עוד הללו הם בעלי השררה, ואנטישמיים מתעללים ונוקשים שאינם רחוקים מחיוב הפוגרומים המתרחשים בתוך המחנות, ובורים בצורה שלא תיאמן כמו גם שוביניסטים." רוסה (לעיל, הערה 24) עמ' 66.

⁴⁶ בהיסטוריוגרפיה הפולנית בולטת הנטייה לטהר את כל הפולנים במחנות מאשמת שיתוף-הפעולה ושנאת היהודים. נביא דוגמא אחת לכך: אחד הרופאים הפולנים הידועים באשוויץ היה ולאדיסלב דרינג, שבתור אסיר היה במשך תקופה מסוימת ממונה על בית-החולים במחנה הראשי באשוויץ, וביצע ניתוחים בעלי אופי פלילי באסירים יהודים. דרינג היה מעורב בניסויים רפואיים פליליים ועשה את המלאכה בחשק ובאכזריות כאשר קורבנותיו היו יהודים. אחרי המלחמה עלה בידיו להתחמק מאחריות ולתקופה ארוכה נעלם מן האופק בלב אפריקה. כאשר הרגיש בטוח וסבר כי עניינו נשכח חזר לאנגליה ופתח שם בפרטיקה רפואית רגילה. עניינו התעורר מחדש שעה שליאון יוריס הזכיר בספרו "אקסודוס" את שמו והאשימו בביצוע אלפים רבים של ניתוחים פליליים. דרינג תבע את יוריס לדין. התנהל משפט ממושך שבמהלכו עלה בידי ההגנה להוכיח את מעשיו הנפשעים של דרינג. בתום המשפט נגזר על יוריס עונש סמלי של חצי פני, מפני שמספר המנותחים שנקט היה

של מחברים כמו קאוטסקי ורוסה משקף את דעתם של אסירים מארצות המערב שלא הבינו את לשונם של הפולנים ולפיכך הצטיירו הללו בעיניהם כחטיבה אחידה. ובאשר ליהודים, נאמר כבר כי הם דורגו בתחתית הסולם והיו החטיבה הנפרדת ביותר הן על-ידי שלטונות המחנה והן על-ידי האסירים הממונים. בשורה של מחנות היו היהודים מופרדים משאר אוכלוסיית המחנות. יהודים נשלחו בדרך כלל לעבודות מפרכות והיו מחנות שבשלבם מסויימים כוונו בהם כל היהודים לפלוגת-העונשין. מן היהודים שהגיעו למאוטהאוזן עם המשלוחים הראשונים לא נשאר איש בחיים ומצב דומה היה גם באושוויץ.

גם לאחר שחל שיפור ניכר בתנאי המחנה בשלבי ניצול העבודה לצורכי המשק המלחמתי, לא השתווה מצב יהודים לזה של שאר האסירים. כך, למשל, נאסר על היהודים לכתוב מכתבים בעוד שזכות זו נשמרה לאסירים בני לאומים אחרים. כך גם נאסר על היהודים והרוסים לקבל חבילות מזון מן הבית, זכות-יתר שהקלה בצורה משמעותית על הרעב שהעיק על האסירים. וחשוב מכל אלה- גם לאחר שהופסקו הסלקציות וההמתות של האסירים בתוך חדר-חולים במחנה אושוויץ נמשכו הסלקציות של האסירים היהודים ורציחתם בתוך המחנה. מעל הכל העיקה על היהודים הוודאות שקרוביהם כבר אינם בחיים ושגם גורלם נחרץ, וכי שהותם במחנה היא רק ארכה קצובה בזמן לסחוט את כוחותיהם עד תום בעבודה, ובימים האחרונים, על סף שחרור, הם צפויים למוות. כותבי זכרונות ומחברים העוסקים בציבור האסירים בכלל, תמימים בדעתם כי הקושי העיקרי שהכביד על נפשו של האסיר נבע מאי-ידיעתו את מועד שחרורו וגורלו הצפוי. אך אם אצל כלל האסירים הייתה קיימת בעיקר אי-וודאות בנוגע למועד השחרור, הרי על היהודים העיקה ללא הרף הוודאות של המוות. ובו-בזמן שלאחרים ציפו בחוץ בית, קרובים ומולדת ידעו היהודים כי עולמם חרב, ביתם איננו עוד ומשפחותיהם אבדו. על סף הקץ עצמו- אומר פרימו לוי - "לא ציפה שום יהודי ברצינות לחיות למחרת היום"⁴⁷.

תנאים אלה יצרו את הרקע שבו היו היהודים ל"פריה" של מחנות-הריכוז, וכך גם הצטיירו בעיני אוכלוסיית המחנות. האנטישמיות שרווחה במחנות קיבלה דפוסים אלימים ביותר. פגיעה ביהודים תאמה את הנורמות המקובלות וזכתה לעידוד מצד הנאצים. גם אלה שלא היו שונאי ישראל והיה בכוחם לעמוד מול זרם השנאה שנשב במחנה, ראו באסירים היהודים אנשים מופקרים ועלובים שמוטב להתרחק מהם. עם זה, היו גם מקרים רבים של עזרה שהושיטו בני לאומים אחרים, וביניהם פולנים וגרמנים, ליהודים. מטבע הדברים היו תופעות

מופרז, בית הדין הוקיע מבחינה מוסרית את התובע ולמעשה אישר את ההרשעה ביסודה. מעניין, שבספרו של גארלינסקי (לעיל, הערה 15), מתואר דרינג כדמות מרכזית ביותר במחתרת הפולנית. גארלינסקי מנסה לטשטש את אחריותו של דרינג ואינו נרתע מניסיונו לטהר את האיש גם לאחר המשפט ולאחר שנתגלה פרצופו האמיתי. ראה עמ' 143, 273-275. על דרינג ראה גם לאנגביין (לעיל, הערה 12) עמ' 255-257.
⁴⁷ לוי (לעיל, הערה 43) עמ' 142.

עזרה אלו בעלות אופי ספוראדי ואינדווידואלי, ואילו העמדות האנטי-יהודיות והפגיעה ביהודים היו לכלל שולט ברוב המחנות.

בעלי זכרונות רבים אינם רואים ביהודים חטיבה אחידה אלא מבדילים בין יהודים יוצאי ארצות שונות. הבחנה זו משקפת את התמונה לאמיתה. יהודים מארצות מערב-אירופה שמרו על קשרים רצופים עם האסירים מארצות מוצאם ולפעמים נחשבו כבני עמם לכל דבר. היהודים הרבים ממזרח-אירופה או אלה שהגיעו מארצות שאזרחיהן לא גורשו, זולת היהודים, כמו יוון, היו לעומת זאת קבוצה נבדלת משאר האסירים שדיברו בשפות שונות ולעיתים יהודי אחד לא היה מסוגל להבין את רעהו היהודי מארץ אחרת.

אסירים יהודים מארצות המערב, וכן יהודים שהגיעו מהונגאריה או מיוון, מאשימים את יהודי פולין- שהסתגלו מוקדם יותר לתנאי המחנה והיו על-פי-רוב ותיקים באושוויץ- בכך שהתעלמו מסבלותיהם ומגורלם. לעומת זאת, נשים יהודיות מפולין מצביעות לעתים על צעירות יהודיות מסלובאקיה- שנשארו יחידות ממשלוחים שלמים ומילאו תפקידים במחנה הנשים בירקנאו- כעל מי שגילו כלפיהן אדישות ואכזריות⁴⁸. אך לדעת כולם האבודים ביותר במציאות המחנות היו יהודי יוון. הללו סבלו מן האקלים, לא הבינו את השפות השגורות במחנות ופחות מאחרים תפסו את הקורה סביבם. גם על יהודי הונגאריה הקשה מאוד המעבר החד מן התנאים הרגילים יחסית למציאות של אושוויץ, בירקנאו ומאוטהאוזן.

ה. המחנתות במחנות-הריכוז

המחנתות ומשקלן במחנות מחייבות דיון נפרד. עד כה ראו אור רק עבודות מועטות על תנועת ההתנגדות במחנות ועדיין לא מצוי בידינו מחקר כולל, הבוחן את מבנה תנועות המחנתות במחנות, הרכבן, המשימות שהציבו לעצמן והישיגיהן בפועל⁴⁹.

ניתן להצביע על שלושה תחומי פעולה של המחנתות במחנות: (א) עזרה הדדית; (ב) קשרים עם גורמי חוץ: העברת מידע על המתרחש במחנה החוצה והחדרת ידיעות על הנעשה בזירה הפוליטית והצבאית לתוך המחנה; (ג) ארגון בריחות מהמחנה, חבלה בתהליכי הייצור והעבודה והכנות לקראת התקוממות או פריצה המונית מתוך המחנה. ארגוני מחתרת במחנה התלכדו על-פי-רוב על בסיס של שותפות פוליטית ורעיונית או הורכבו מקבוצות בעלות צביון לאומי נפרד.

לעזרה הדדית היה משקל רב ביעדים ובהישגים הממשיים של המחנתות. עזרה זו כוונה בראש ובראשונה למעגל החברים המקורבים, אך, כאמור, הורגשה היטב במחנה כולו. חבר

⁴⁸ ראה אחת העדויות לכך בספרה של ניצולה החיה בארץ: Halina Birenbaum, *Nadzieja Umiera* *Ostatnia*, Warsaw, 1967

⁴⁹ ראה ספרו האחרון של לאנגביין: Hermann Langbein, *...Nicht Wie Die Schafe Zur Schlachtbank- Widerstand In Den Nationalsozialistischen Konzentrationslagern 1938- 1945* Frankfurt A. m., 1980 וכן: krzysztof Dunin Wasowicz, *Ruch Oporu W Hitlerowskich Obozach Koncentracyjnych 1933- 1945*, Warsaw, 1979

שהשתייך למחתרת גילה אחריות מסויימת בהתנהגותו וביחסו אל אסירים אחרים, גם אם היה ממונה עליהם. במקרים אחדים השתדלו חברי המחתרת לפעול למען ביטול גזירות או הנהגת הקלות שתוצאותיהן סייעו לכלל האסירים⁵⁰. בבוכנוואלד, למשל, נתנו אנשי המחתרת המאורגנת יד להצלת קבוצת ילדים יהודים, שהוחזקה במחנה בתנאים ליגאליים-למחצה⁵¹.

למותר הוא להסביר את חשיבות מסירת אינפורמציה החוצה והפצת ידיעות צבאיות-מדיניות על הנעשה בפנים המחנה. לאסירים עצמם הביאו הידיעות שהחדירו אנשי המחתרת, בתחבולות שונות, תמיכה מוראלית רבה. לעתים היה זה המקור היחיד לקשר עם העולם שבחוץ. בכוחן של הידיעות המעודדות היה לנסוך מעט נחמה ותקווה ולחזק את רוחם של אנשים שהיו על סף התמוטטות. ידיעות על הנעשה בפנים המחנה נודעו גם מפיהם של המועטים שהשתחררו, אך האינפורמציה על המתרחש באושוויץ, למשל, הגיעה לעולם החופשי באמצעות סקירות מקיפות שעובדה המחתרת במחנה והבריחה החוצה; או על-ידי בורחים, כאלה שהודרכו על-ידי המחתרת וגם כאלה שברחו על דעת עצמם⁵².

רעיון ההתקוממות נרקם במחנות שונים מתוך חשש שהנאצים עלולים לנסות לחסל את המחנות על אוכלוסיית האסירים שבהם ערב התבוסה, וכן מתוך ציפייה שהתקרבות החזית תיצור אפשרות לשחרר את המוני האסירים ולהתחבר לפארטיזאנים או לכוחות הנלחמים בחזית.

במחנות אחדים נעשו הכנות ממשיות לקראת התקוממות. באושוויץ נאגר חומר-נפץ בכמויות קטנות וכן נקבעו תכניות ונוצרו קשרים עם מחתרת מבחוץ במטרה להכין מרד בכוחות משולבים מבפנים ומבחוץ⁵³. תוכניות אלה לא יצאו אל הפועל. רבות הן הסיבות האובייקטיביות שמנעו את הגשמתן. כל הידוע לנו עתה על תנאי הפעולה של המחתרות המאורגנות והחזקות בארצות הכיבוש, מלמד כי אף בשלבים האחרונים לפני השחרור לא היה מעשי לשחרר ולקלוט עשרות אלפי אנשים, ובתוכם רבים חולים, מורעבים וזקוקים לטיפול, להבטיח להם מסתור וביטחון, לציידם ולגייסם למאבק אנטי-נאצי פעיל.

אולם לא זה היה, ככל הנראה, הגורם היחיד שמנע התקוממות כללית במחנות או התפרצות של קבוצות מאורגנות. בחודשים האחרונים של המלחמה, מאז סתיו 1944, התרבו סימני המבוכה בקרב השלטונות הנאציים והאסירים פירשו את הדבר כאות לכך שהסכנה שייערך טבח כללי של אסירים שוב אינה קרובה להתרחש. אולם אם כזאת הייתה תחושתם של האסירים בני הלאומים השונים, לא כך היו חרדותיהם של היהודים. מן הידיעות שהסתננו ממחנה מאידאנק למדו היהודים כי בשלב התקרבות החזית רצחו הנאצים את

⁵⁰ ראה למשל פרק זכרונותיו של לאנגביין בספר: *Auschwitz- Zeugnisse Und Berichte*; Hans G. Adler, Hermann Langbein, Ella Lungens- Reiner, eds., Frankfurt A. m., 1962, pp. 291- 302

⁵¹ ראה בעניין זה: רז'קה קורצ'אק, "ילדים במחנה ריכוז בוכנוואלד", ילקוט מורשת, חוברת ח, אדר תשכ"ח, עמ' 42-74.

⁵² על בריחות ממחנה אושוויץ, ראה: Tomasz Sobanski, *Ucieczki Oswiecimskie*; Warsaw, 1966

⁵³ ראה על כך: באום (לעיל, הערה 40), עמ' 73-78.

היהודים במחנה זה ובמחנות הסביבה. התחושה כי על-אף קץ המלחמה הקרב לא יהיה גורלם שונה מגורל כלל יהודים לא הרפתה מהם. במקומות בהם היו היהודים חלק של המחתרת הכללית הם תבעו להחיש את ביצוע ההתקוממות ולמנוע את פינוי המחנות נוכח החזית המתקדמת. אולם תביעתם לא נתקבלה⁵⁴.

בשום מחנה-ריכוז לא פרצה התקוממות כללית. בבוכנוואלד השתלטו אמנם האסירים והמחותרת על המחנה, אך לא הייתה זה התקוממות של ממש אלא נטילת רסן השליטה בזמן שהמשטר במחנה התרופף ואנשי הסגל נטשו את המקום. היו גם כמה התפרצויות ספונטאניות במחנות, אך אלה לא היו פעולות מודרכות על-ידי המחותרת בעזרת נשק. המרד היחיד בעל אופי כזה היה התפרצות אנשי ה"זונדרקומאנדו" באושוויץ⁵⁵. אנשים אלה ידעו כי ימיהם ספורים. הם פנו למחותרת הכללית, שבתיאום אתה נעשו הכנות למרד, ותבעו לפתוח בהתקוממות. כאשר פנייתם לא נענתה בחיוב פתחו לבדם במרד, באוקטובר 1944. מאבקם הנואש, אף-על-פי שהביא להריסת משרפה אחת וניסיון בריחה של המורדים, לא הביא להתקוממות כללית.

מקור: י. גוטמן ור. מנבר, מחנות הריכוז הנאציים, יד ושם, 1980, עמ' 115-141

⁵⁴ ראה בעניין זה רשימותיהם של אנשי "הזונדרקומאנדו" זלמן גראדובסקי וזלמן לוונטאל ב: בר מארק, מגילת אושוויץ, תל-אביב, תשל"ח, עמ' 217, 245-255.
⁵⁵ ראה על כך המקורות המצוינים בהערב 54, וכן: גוטמן (לעיל, הערה 15), עמ' 151-157.